

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ TA`LIM
WA`ZIRLIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

PEDAGOGIKA HA`M PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

QA`NIGELIK PITKERIW JUMISI

Tema: “Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tinde shaxslar ara
mu`na`sebetlerdin` psixologiyaliq o`zgesheliklari”

Orinlawshi: “Pedagogika ha`m psixologiya”
ta`lim bag`darinin` 4-^e qq kurs talabasi:

Tolibekova Ulbosin

Qorg`awg`a ruhsat
Pedagogika fakulteti dekani
_____Z.Klicheva

2015jil «_____» iyun

«Pedagogika ha`m psixologiya»
kafedrası baslig`ı, dots
_____Sh.Saparov
İlimiy rahbar, ps.i.k. dots
_____Z.Klicheva

No`kis – 2015 jil

J O B A

KIRISIW.....3

- a) Temanin` aktuallig`i, ahmiyeti.
- b) Jumistin` maqseti, waziypalari, izertlew obiekti ha`m predmeti.

I BAB. Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabotlerdin` pedagogika ha`m psixologiyada u`yreniliwi.....10

- 1.1. Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`na`sabotlerdin` alimlar ta`repiyen u`yreniliwi.....10
- 1.2. Kishi mektep jasindag`i balalardin` psixologiyaliq o`zgeshelikleri.....21
- 1.3. Balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`na`sabotlerdi psixologiyaliq jaqtan u`yreniw.....31

II BAB. Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibotlerdi eksperimental uyreniw.....32

- 2.1. Mug`allim ko`z qarasinan baslawish klass oqiwhilari shaxsinin` psixologiyaliq o`zgeshelikleri “Klaster” metodikasi.....32
- 2.2. Shaxstin` qarim – qatnasliq ha`m sho`lkemlestiriwhilik qa`biletlerin aniqlaw boyinsha “Anketa” metodi.....34
- 2.3. Shaxslardin` jeke o`zgesheliklerin ha`m munasebetlerin u`yreniw anketsi.....38
- 2.4. Kishi mektep jasi shaxsti aniqlawshi E.Kettel testti. (balalar varianti).....43

JUWMAQLAW.....55

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR.....59

KIRISIW

Ba'rkamal a'wlad yaki ka'mil insan ideyasi – ha'm milliy ha'm uliwmalik a'hmiyetke iye bolg'an, adamzat fizikaliq ka'millikti payda etken, oni barqulla jaqsiliqqa baslaytug'in ideya bolip esaplanadi. Solay eken, g'a'rezsiz ma'mleketimizde ha'r bir shaxsti, a'sirese, o'sip kiyatirg'an, a'wladimizdi ha'r ta'repleme rawajlandiriwdin' ilimiy ha'm a'meliy tiykarlarin jaratiw barliq pa'nlerdin' aldinda turg'an quramali ha'm a'hmiyetli ma'selelerden biri bolip tabiladi. Bul protsesste pa'n shaxsti ha'r ta'repleme rawajlandiriw ushin za'ru'r bolg'an en' na'tiyjeli sha'rt – sha'rayatlarin u'yrenedi. Ha'mde shaxsti rawajlaniw nizamliliqlari ha'm ko'rsetkishlerin, za'ru'rli faktorlarin biliwge, shaxstin' qaliplesiw basqishlarin aniqlaw menen birge bul protsesste ta'lim – ta'rbiyanin' ha'mde shaxs aktivliginin' za'ru'rligin ha'r ta'repleme aship beredi.

Biz perzentlerimizdin' tek g'ana fizikaliq ruwxiy jaqtan deni saw boliwi menen birge, al olardin' intellektual bilimlerge iye bolg'an, toliq rawajlang'an insanlar bolip, XXI a'sir talaplarina toliq juwap beretug'in na'wqiran a'wlad bolip kamalg'a keliwi ushin za'ru'r barliq imkaniyat ha'm sha'rayatlardi jaratiwdi o'z aldimizg'a maqset etip qoyg'anbiz.

Usi ku'nlerde hu'kimetimiz ta'repinen usi ma'sele boyinsha qabil etilgen Ma'mleketlik da'stu'ri ha'm ma'mleketlik emes dereklerdi esapqa alg'an halda, bar bolg'an barliq resurs ha'm imkaniyatlarimizdi sarplawdi ko'zde tutadi. degen edi Prezidentimiz o'zinin' «Yuksak ma'naviyat- engilmas kuch» shig'armasinda.

Ma'mleketimizde ha'r ta'repleme rawajlang'an, jan'a ha'm erkin demokratiyalik ja'miyetti du'ziwge pu'tkil intasi menen qatnasa alatug'in sap deneli, ruwxiy du'nyasi bay, emotsionalliq jag'inan ziyrek, sotsial jag'inan belsendi, shaxsti qaliplestiriw O'zbekstanda «Bilimlendiriw haqqindag'i» ha'm «Kadrlar tayarlawdin' milliy bag'darlamasin» a'melge asiriwdin' og'ada a'hmiyetli ma'selelerdin' biri bolip esaplanadi. Sonliqtanda ma'mleketimiz bilimlendiriw mekemelerinin' huquqiy biyligin, oqitiwshilar menen ta'rbiyashilarg'a degen itibardi arttiriw ushin mu'mkinshiligi barinsha barliq

ilajlardi a`melge asirip atirg`ani belgili. Al bul o`z gezeginde ma`mleket o`zinin` en` qa`dirli g`aziynesin jas a`wladti isenip tapsirg`an adamlarg`a - oqitiwshilar menen ta`rbiyashilarg`a og`ada u`lken juwapkershilik ju`kleydi. Oqitiwshilar ha`m ta`rbiyashilar balanin` ha`r qiyli jas da`wirlerinde psixologiyaliq rawajlaniw o`zgesheliklerinin` nizamliqlarin yag`niy olardin` psixikaliq biliw protsesslerinin` qay da`rejede rawajlang`anlig`in biletug`inday ilimiy mag`liwmatlar ha`m ta`jiriybelerdi iyelewi tiyis. Sonday-aq ha`r qiyli jas da`wirlerinde yag`niy kishi mektep jasindag`i balalardin` oyin xizmetinde olardin` oqiwg`a qizig`iwshilig`in arttirip bariw jollarin u`yreniw bu`gingi ku`ni baslawish klass mug`a`llimlerden` aldinda turg`an basli waziypalardin` biri bolip tabiladi.

Xaliq ta`limin tu`pten o`zgerttiriwdin` da`stu`rin a`melge asiriw ju`da` u`lken ku`sh, qa`rejet ha`m imkaniyat talap etpekte. Isenimimiz ka`mil O`zbekstannin` ekonomikaliq jag`dayi xalqimizdin` aqil-parasati ha`m erkinin` ju`da` a`hmiyetli ekenligi elimizdin` baxitli keleshegin sheship beriwshi waziypani tabisli atqariwg`a jol aship beredi.

Shaxslar arasindag`i mu`nasibetler qiyin, quramali protsess, ol ko`plegen ishki ha`m sirtqi ta`sirler ha`m faktorlar arqali ju`zege shig`adi.

Insan tiri eken, pu`tkil o`miri dawaminda o`sip, rawajlanip, o`zgerip baradi. Balaliq, o`spirimlik ha`m jasliq jillarinda shaxstin` kamal tabiwi aniq ko`zge taslanadi.

Ortaliq – bul shaxsqa ta`sir etiwshi waqiya ha`m ha`diyseler kompleksi bolip esaplanadi. Bular: ta`biyg`iy ortaliq (geografiyaliq, ekologiyaliq), sotsialliq ortaliq (shaxs jasap atirg`an ja`miyet) shan`araq ortaliq`i ha`m basqalar kiredi. Bular arasinda sotsialliq ortaliqtin`, yag`niy shaxs jasap atirg`an ja`miyettin` insan ka`milligi ushin jaratilip atirg`an imkaniyatlari a`hmiyetli rol atqaradi. Ga`rezsiz O`zbekstanimizda ta`lim sistemasin jan`alaw, kadrlar tayarlaw milliy da`stu`rinin` qabil etiliwi ba`rkamal a`wladti jaratiwdag`i da`slepki qa`demler bolip tabiladi. Shaxs rawajlaniwina erisiw ha`r bir ja`miyette a`melge asirilip atirg`an ta`rbiya tizimi arqali a`melge asiriladi. Ta`rbiya arqali insandag`i rawajlaniw imkaniyatlarin ju`zege shig`ariw mu`mkin. Ta`rbiya protsesinde aniq maqset ha`m

reje tiykarında shaxsqı ta`sir etiledi. Bunin` na`tiyjesinde ortalıqtag`ı waqıyalardıń durıs na`tiyjeli ta`sirin a`melge asırıw imkanıyatı tuwıladı. Ortalıq bere almag`an na`rseler ta`rbiya arqalı payda etiledi, ha`tteki ta`rbiya sebepli shaxsta tuwma kemshiliklerdi de o`zgeritip shaxstı ka`malg`a jetkeriw mu`mkin. Bunnan tisqari ortalıqtin` unamsız ta`siri sebepli ta`rbiyası izden shıqqanlardı da qayta ta`rbiyalaydı. Rawajlanıw shaxs xızmetinen tisqarıda bolmaydı. Sol sebepli adam xızmeti onin` rawajlanıwı ushin tiykar boladı. Durıs sho`kemlestirilgen ha`r qanday xızmet oyın bolsın, yaki miynet, oqıw, sport ha`m basqalar shaxstın` rawajlanıwına ha`m ja`miyetlesiwine ta`sir ko`rsetedi. Shaxs u`lkeyip barg`an sayın onin` xızmeti de mazmunlıq jaqtan da, formalıq jaqtan da o`zgerip baradı, tu`rli jas da`wirlerinde bolsa xızmet tu`rleri de o`zgerip baradı. Sol sebepli bala o`mirinde oyın, oqıwshı o`mirinde oqıw, u`lkenler o`mirinde miynet xızmetleri u`lken a`hmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Biz xalqımızdin` du`nyada hesh kimnen kem bolmawı, perzentlerimizdin` bizden de aqıllı, ku`shli, bilimli, dana ha`m a`lbete baxitli bolıp jasawı ushin bar ku`shimizdi ha`m imkanıyatlarımızdı jumsar ekenbiz, bul boyınsha ruwxıy ta`rbiya ma`selesi, hesh gumansız, u`lken a`hmiyetke iye. Eger biz bul ma`selede sezgirligimizdi ha`m juwapkershiligimizdi joq qılsa, bul ju`da` a`hmiyetli jumisti o`z aldına, o`zi bolarshılıqqa taslap qoyatug`ın bolsa, muqaddes qa`driyatlarımızg`a bag`darlang`an ha`m olardan aziqlang`an ruwxıyatımızdan, tariyxıy este saqlawımızdan ayırılıp, aqır aqıbetinde o`zimiz umtilg`an rawajlanıw jolınan shetke shig`ıp qalıwımız mu`mkin.

Usıllardan kelip shig`ıp, shaxs ha`m shaxslar arasındag`ı mu`nasibetlerdi u`yreniw boyınsha proektiv metodikalardan paydalaniw, bu`gingi ku`nde shaxstın` ja`miyetlesiwı, rawajlanıwı, onin` shan`arag`ında, ja`ma`a`tte ha`m ja`miyette o`z ornın iye bolıwı, o`zine ha`m o`zgerge tuwri qarım-qatnasta bolıwın u`yreniw **izertlew jumisimizdin` aktuallıg`ın** ko`rsetip beredi.

Ha`zirgi waqıtta elimizde u`lken o`zgerisler ha`m jan`alıqlar ju`z bermekte. Ja`miyetimiz ruhiy jaqtan jan`alanbaqta. Xalqımızdin` a`zelden kiyatirg`an qa`dirlep kelgen u`rp – a`det, da`stu`rleri qayta tiklenbekte. Erkin – demokratiyalıq

ja'miyetti quriw jolinda ma'mleketimiz ko'plegen islerdi alip barip atir. Sonin`menen birge bilimlendiriw tarawinda da u'lken o'zgerisler bolmaqta. Ha'zirgi waqitta ha'r ta'repleme jetilisen salamat a'wladti kamalg'a keltiriw – basil waziypa. Hu'kimetimiz ta'repinen “Bilimlendiriw haqqinda Nizam” ha'm “Kadrlar tayarlawdin`milliy bag`darlamasi” qabil etildi.

Milliy bag`darlama bilimlendiriw tarawina engizilmekte. A`lbette, jas a'wladti ha'r ta'repleme ta'rbiyalap, kamalg'a keltiriw an`sat is emes.

Bul islerge birgelesken jag`dayda ha'reket etiw lazim. Bala ta'rbiyasinda ata – ana, shan`araq, mektep, ja'ma'a't ha'm ken`ja'miyetshiliktin`tutqan orni ayriqsha. Ha'zirgi waqitta balanin`mektepkе shekemgi, kishi mektep jasindag`i (fundamental da`wirine) ta'rbiyasina ayriqsha diqqat bo`liw qolg'a alinbaqta. Balanin`ta'rbiyasina, ja'ma'a'tlerdegi shaxslarara mu`nasabetleri ta`sir etedi. Ja'ma'a't ha'm gruppalar tuwrali tu`sinik berip o`tpekshimiz.

Pedagog ozinin`jumisi dawaminda tek bir oqiwshi menen shug`ullanbastan ba`lkim o`zinin`quraminda oqiwshilardi birlestirgen ha'r qiyli gruppalar, ja'ma'a'tler, shan`araq ha'm bir do`gerekte birlesken balalar topari menen islesiwge de tuwri keledi. Sonin`ushin mug`allim gruppalar ha'm ja'ma'a'tlerdin`sotsial – psixologiyaliq nizamliqlarin biliwi sha`rt.

Jeke adamdi kamalg'a keltiretug`in ha'm ta'rbiyalaytug`in ja'ma'a't o`zi menen ja'miyet ortasindag`i baylanistiriwshi buyim. Miynet ja'ma'a'ti o`zinin`joqari ko`rnislerinde adamdi ha'r ta'repleme kamalg'a keltiriw ushin sharayat jaratadi.

Ja'ma'a'ttegi jeke adamlar arasindag`i qatnasiqlar nelerden ibarat degen soraw tuwiladi?

Ja'ma'a't – jeke adamlar arasindag`i qatnasiqlardin`birgeliktegi xizmetinin`sotsialliq a`hmiyeti ha'm jeke ta'reptin`ahmiyeti arqali o`z ko`rinishin tabatug`in gruppa bolip tabiladi. Onin`psixologiyaliq jaqtan basqa gruppalarg'a qarag`anda parqi usinda.

Shaxstin`rawajlaniwi ja'ma'a'tte qarim-qatnas protsesinde qa`liplesedi. Shaxslar ara munasabet adamshiliq ja'miyeti payda bolg`an da`wirden baslap aq,

adamlardin` bir – birin tu`siniwi, bilisiwi, o`z ara baylanisli bir – birine ta`sir etiw, birlesip ja`ma`a`t tu`rinde jasaw mu`mkinshiligin beretug`in en` ku`shli, qolayli qural esaplanip kelgen.

Ha`r qiyli jas da`wirinde shaxlardin` (kishi mektep jasinan baslap talabalar da`wirine shekem) qarim qatnas, shaxslar ara mu`nasabetler protsesin psixologiya iliminde ko`plegen psixolog alimlar izertlegen, Rossiya psixologlarinan L.I.Bojovish, D.B.Elkonin, M.I.Lisina, I.V.Dubrovina, D.I.Feldshteyin, Y.L.Kolominskiy, A.V.Mudrik ha`m O`zbekstan psixologlarinan M.G.Davletshin, E.G`oziyev, V.A.Tokoreva, R.I.Sunnatova, T.M.Adizova, G.Berdiyev, L.V.Nazirovalar bul ma`selege o`zlerinin` biybaxa u`leslerin qosqan. Degen menen, bul mashqala bu`gingi ku`nde de o`z a`hmiyetliligin joyitpaydi ha`m ja`nede jan`a izertlewlerdi talap etedi.

***Izertlew jumisinin` maqseti:*** Ta`lim protsessinde kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`nasibetlerge ta`sir etiwshi obiektiv ha`m subiektiv faktorlardi u`yreniw

***Izertlew jumisinin` predmeti :*** Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi u`yreniw.

Izertlew obiekti: Kishi mektep jasindag`i oqiwshilar.

***Izertlew jumisinin` ilimiy gipotezasi:*** Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdin` rawajlaniwina to`mendegi faktorlar sebep boliwi mu`mkin:

- 1) Ata-analardin` unamli is-ha`reketleri;
- 2) Balani jaqsi ko`riw ko`rinishinin` seziliwi;
- 3) Ata-analari ta`repiyen balani kemsitpew.

Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriw ushin jeke ha`m toparliq treningler o`tkerilse, olar arasindag`i shaxslarara munasibetlerdin` jaqsilaniwina alip keliwi mu`mkin.

Izertlew jumisinin` waziypalari:

1. Tema boyinsha psixologiyaliq ha`m pedagogikaliq a`debiyatlar di analiz qiliw.

2.Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriwshi ishki ha`m sirtqi faktorlardi u`yreniw.

3.Izertlew na`tiyjelerin mug`dar sipat jag`inan analiz qiliw.

4.Psixologiyaliq-pedagogikalıq juwmaq ha`m usinıslar islep shig`iw.

Izertlew jumisinin` metodologiyaliq tiykari:

Psixologiyadag`i sana ha`m xizmet birligi printsiplı, shet el psixologlarınan Dj Teylor, F.Zimbardo, V.E.Kagan, A.M.Prixojannin` shaxs qa`weterleniwi haqqındag`i pikirleri, sonday-aq, "Ta`lim haqqında"g`i Nizam ha`m "Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`ri", Prezidentimizdin` «Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch» shig`armalarındag`i tiykarg`i tu`sinikleri ha`m basqa ma`mleketlik hu`jjetleri tiykar etip aling`an.

Izertlew jumisinin` metodlari:

1. baqlaw
2. anketa
3. test
4. sa`wbetlesiw

Izertlew jumisinin` teoriyalıq a`hmiyeti:

U`yrenilgen a`debiyatlar ha`m o`tkerilgen izertlewler na`tiyjelerinen aling`an teoriyalıq mag`liwmatlar, psixologiya pa`ni tarawlarınan jas ha`m pedagogikalıq psixologiya, sotsial psixologiya, xulqi buzilg`an balalar psixologiyası pa`nlerin teoriyalıq materiallar menen bayitiwg`a xizmet qiladi.

Izertlew jumisinin` ilimiy a`hmiyeti:

Izertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`liwmatlardı ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollaniw, ta`lim protsessinde oqiwshi bilimin ha`m oqitiwshi ortasındag`i tu`rli kelispewshiliklerdin` aldin aliwg`a imkaniyat jaratiwdan ibarat.

Izertlew jumisinin` ilimiy jan`alig`i:

1.Ta`lim protsessinde kishi mektep jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriwshi obiektiv ha`m subiektiv faktorlar anıqlandi;

2. Kishi mektep jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetler shaxs o`zgeshelikleri menen baylanisli boliwi mu`mkin.

***Jumis du`zilisi:*** 2 bo`limdi quraydi: kirisiw, ilimiy teoriyalıq, a`meliy metodikalıq, juwmaqlaw. Jumistin` son`ında paydalanılğ`an a`debiyatlar dizimi berilgen. Jumistin` uliwma ko`lemi 60 bet

I BAP. KISHI MEKTEP JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASABETLERDIN` PEDAGOGIKA HA`M PSIXOLOGIYADA U`YRENILIWI

1.1. KISHI MEKTEP JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MU`NA`SABETLERDIN` ALIMLAR TA`REPINEN U`YRENILIWI

Ja'miyetlesiw din' a'hmiyetli aspektlerine bag'darlang'anliq ha'm basqishlari kiredi. Ha'zirgi ha'm shet el sotsiologiyasinda ha'm sotsial psixologiyaliq a'debiyatlarda ja'miyetlesiw etaplarinin' tiykarg'i ta'replerin modellestiriwge umtiliqlar bolmaqta. Ma'selen, insannin' ja'miyetlesiw inin' bag'darlanilg'anlig'in ha'm basqishlarin o'zine ta'n qiziqarli modelin chex psixologi A.Yurovskiy usinis etken.

A.Yurovskiy insandi ja'miyetlesiw in 3 tiykarg'i basqishlarin ko'rsetedi. Bul gumanitar pa'nlerdegi, yamasa pa'nler arasindag'i u'yreniletug'in ha'diyseler bolip esaplanadi.

1 – basqishi insannin' sotsialliq mu'na'sibetler ha'm normalarin o'zlestiriw menen baylanisli. Bul insandi bir sotsialliq toparlarg'a (shan'araq, topar – bul jerde oyinlar ju'z beredi, mektep ha'm t.b.) kirip bariwi menen baylanisli. Bular sotsiologiya arqali u'yrenip bariladi.

2 – basqish. Insanlar ortasinda bolatug'in mu'na'sibetler (topardag'i orni, toparliq roller ha'm usi siyaqlilar). Buni sotsial psixologiya u'yrenedi.

3 – basqish. Insannin' ruwhiy bayip bariwi menen sotsialliq ta'jiriybeler tiykarinda onda qa'biliyetti ha'm individual ta'jiriybelerdin' asip bariwi menen ha'm barliq sotsialliq sha'rayatlar ha'm mu'na'sibetlerdin' du'zilisi menen baylanisli boladi. 3 – basqish A.Yurovskiydin' pikirinshe uliwma psixologiya predmetin u'yreniw menen baylanisli boladi.

Shaxstin' ja'miyetlesiw inin' basqishlarin sotsiologiyaliq, sotsial psixologiyaliq, uliwma psixologiyaliq ta'repten spetsifikasin aship beriw qiziqli

ha'diyse esaplanadi. Biraq bir ta'repten insannin' sotsialliq sistemag'a ha'm sotsialliq mu'na'sibetlerge kirisiwin da'wirlerde ko'rsetiw, ekinshi ta'repten, shaxstin' ishki bayip bariwi, rawajlaniwi ha'm o'zligin ko'rsete aliwi jetkilikli tiykarlanbag'anlig'in B.Parigin ko'rsetip o'tedi.

A.Yurovskiydin' pikirinshe, onin' jaratqan teoriyasi yamasa pikirleri duris esaplansa da Parigin insandi modellestiriwde bul jeterli emes ekenligin ko'rsetip beredi. Haqiqatinda bolsa bul insannin' ja'miyetlesiwini tek g'ana ha'r qiyli ta'replerin jaritip beredi. Bul ha'diyseler bir waqitta bir – birinen u'zilmegen halda ju'z beredi. Sonin' ushin da olardi ajiratiw Pariginin' pikirinshe naduris esaplanadi. N.V.Andreevanin' pikiri bul tarawda diqqatqa itibarli. Ol ja'miyetlesiwdi u'sh tiykarg'i etapqa bo'ledi.

1. Birinshi ja'miyetlesiw yamasa balanin' ja'miyetlesiw.
2. Marginal (araliq yamasa jalg'an turaqliliq) ja'miyetlesiw – o'spirimlerden' ja'miyetlesiw.
3. Turaqli yag'niy kontseptual, bir pu'tin ja'miyetlesiw. Bunda jasliqtan jetiklik da'wirine shekem o'tip bariwi na'zerde tutiladi, yag'niy 17 – 18, 23 – 25 jasqa shekem bolg'an da'wir qabil etiledi.

Ja'miyetlesiwdin' ha'r bir etapinda ha'r qiyli institutlardi, shan'araqti, mektepti, referent toparlardi ha'm g'alaba baylanis qurallarinin' ta'siri bilinip turadi.

1. Myuller – Gekkeldin' Biogenetikaliq nizamina baylanisli ontogenez filogenezdiki qaytaradi, yag'niy insaniyattin' ja'miyetlesiwini prizma arqali ko'rinedi.
2. Insaniyattin' ja'miyetlesiwini tariyxiy ha'diyse sipatinda u'lken qizig'iw oyatadi ha'm ju'da' ko'p faktliq materiallar beredi. Bul ja'miyetlesiwdin' mexanizmleri, bag'darlari, tendentsiyalari ha'm tiykarg'i etaplari haqqindag'i mag'liwmatlar esaplanadi.

Son'g'i jillarda shet ellerde insannin' ja'miyetlesiwine jantasiwg'a ha'reket qilg'an ju'da' ko'plegen sotsiologlardi, filosoflardi psixologlardi ko'rsetiw mu'mkin. Misal ushin, amerikalik sotsiolog Rismendi ha'm burying'i sovet alimi esaplang'an B.F.Poshniflardi usilar qatarina kirgiziw mu'mkin. B.F. Poshnef

kontseptsiyasida sotsialliq ja'ma'a'tlerdi tariyxiy evolyutsiyasin arnawli sha'rt sha'rayatlar, olardin' o'zara ishki mu'na'sibetlerindegi sotsial psixologiyaliq mexanizmlerdi «Biz» ha'm «Olar» printsipi tiykarindag'i kontseptsiyasin ko'rsetiw mu'mkin.

Rismen kontseptsiyasida u'sh basqish ko'rsetiledi.

1 – basqish, «da'stu'riy bag'dar» - orta a'sirler da'wiri.

2 – basqish, «ishki bag'dar» - kapitalizmnin' ju'zege keliwi ha'm bul jerdegi sha'rayatlardi halalliq tiykarinda ba'sekeni, aktivlilik, tadbirkarliqti ko'rsetedi.

3 – basqish, «basqalarg'a bag'darlang'anliq» - monopolistik kapitalizmge tiyisli. Bul jerde komformistik tiptegi shaxs ko'rinisi haqqinda ga'p baradi. B.F.Poshnev teoriyasida individtin' ja'miyetlesiw mexanizmi sotsialliq ta'jiriybeler tiykarinda ju'zege keliwi ko'rsetiledi. En' da'slep individ belgili bir qa'wimge tiyisli ekenligin an'laydi. Onin' shegaralarin bilip aladi ha'm olarg'a qarata o'zin qarama – qarsi qoyadi. «Olar» Keyinshelli bul olardi o'zin an'lawg'a ha'm seziniwge alip keledi ha'm o'zlerin basqalarg'a qarama – qarsi qoyadi. «Biz» keyinshelli insaniyattin' rawajlaniwi dawaminda basqa ja'ma'a'tlerdin' ko'beyip bariwi na'tiyjesinde «Biz» ha'm «Olar» ortasindag'i shegaralar joq bolip baradi.

Joqaridag'i eki teoriya da qandayda bir ta'repleri menen uqsas bolip ketedi. Olar qatti talaplar ornina keyinshelli insan is – ha'reketinde quramali ha'm ha'r qiyli da'stu'rler keliwin jaqlaydi.

Bizin' pikirimizshe, ja'miyetlesiw mexanizmleri bayip baradi ha'm bul ha'diyse ko'zge taslanadi.

Insan shaxsinin' psixologiyaliq rawajlaniwi ha'm onin' qa'liplesiw quramali izertlew protsessi bolip tabiladi. Onin' o'zine tiyisli qa'siyetleri ha'm nizamliqlarina tiyisli ilimiy biliw, oqiwshi shaxsina pedagogikaliq ta'repten ta'sir ko'rsetiw din' za'ru'r sha'rti esaplanadi.

Insan - biosotsial janzat esaplanadi. Onin' birligi, bir ta'repten, adamnin' psixikaliq, tuwma ta'rizde payda bolg'an qa'siyetleri (misali, ko'riw ha'm esitiw sezgilerinin', sonday-aq, joqarg'i nerv sistemasinin' o'zine ta'n qa'siyetleri), ekinshi ta'repten xizmettin' sanali subiekti ha'm sotsial rawajlaniwdin' aktiv

qatnasiwshisi sipatinda onin' minez-xulqi (misali, etikaliq a'detleri) qa'siyetlerinde ko'rinedi.

Insan shaxsinin' qa'liplesiwi ha'm psixologiyaliq rawajlaniwina ta'sir ko'rsetetug'in faktorlardin' mashqalasi o'z mazmuni ta'repten ideyaliq xarakterge iye. Sol sebepli, bul ma'seleni sheshiwde bir-birine qarama-qarsi bolg'an tu'rli ag'implar, bag'darlar ju'zege kelgen. Insan shaxsinin' qa'liplesiwin tu'sindiriwde ju'zege kelgen birinshi ag'im *biogenetik kontseptsiya*, teoriya bolsa, ekinshi ag'im *sotsiogenetik kontseptsiya* esaplanadi.

Insan shaxsinin' qa'liplesiwin tu'sindiriwge umtiliwshi biogenetik ag'im XIX a'sirdin' ekinshi yariminda ju'zege kelgen.

Balanin' psixologiyaliq qa'siyetlerinin' tuwma ta'biyati haqqindag'i ta'liymat ha'zirgi waqitqa shekem barliq psixologiyaliq mekteplerdin' tiykarin qurap kelgen. Bul ta'liymat insan psixikasinin' barliq uliwma ha'm individual qa'siyetleri ta'biyat ta'repinen belgilengen, onin' biologiyaliq du'zilisine ten'lestirilgen bolip, psixologiyaliq rawajlaniw bolsa, genetikaliq jol menen a'zelden belgilenip insan organizmine jaylastirilg'an sol qa'siyetlerdin' shegine jetiw protsessinen ibarat dep ko'rsetedi. Bizge ma'lim, na'sillik qa'siyetler tuwma jol menen na'silden na'silge tayar halda beriledi, biraq sonday boliwina qaramay, bul ag'im wa'killeri insan shaxsi ha'm onin' barliq qa'siyetleri «ishki nizamliqlar» tiykarinda, yag'niy na'sillik qa'siyetler tiykarinda ju'zege keletug'in na'rse, biologiyaliq faktorlarga baylanisli dep tap ko'rsetken.

Sonday-aq bul bag'darp ta'repdarlarinan bolg'an amerikalik psixolog E.Torndayk oqiwshilardin' «ta'biyg'iy ku'shleri» ha'm «tuwma iykemplilikler» in psixologiyaliq rawajlaniwdin' jetekshi faktori etip ko'rsetip, qorshag'an ortalıqtin', ta'lim-ta'rbiyanin' ta'siri ekinshi da'rejeli, dep ataydi.

Avstraliyalik psixolog K. Byuler balalardin' tek g'ana aqiliy xizmeti emes, balki a'dep-ikramlilik rawajlaniwida na'sillik ta'repten belgilengen dep ko'rsetedi.

Amerikalik pedagog ha'm psixolog Dj. Dyui - insan ta'biyatın o'zgertip bolmaydi, adam genetik ta'repten payda etken mu'ta'jlikleri ha'm psixologiyaliq qa'siyetleri menen tuwiladi. Bul mu'ta'jlikler ha'm psixologiyaliq qa'siyetler

ta'rbiya protsessinde payda bolip, ayirim jag'daylarda o'zgeriwi, ta'rbiyanin' bolsa mug'darin belgilep beriwshi o'lshep dep esaplaydi.

Insan shaxsinin' qaliplesiwin u'yreniw dawaminda ju'zege kelgen ja'ne bir ta'liymat -sotsiogenetik kontseptsiya – qabilyetlerdin' rawajlaniwin, tek g'ana qorshag'an ortalıqtin' ta'siri astında dep tu'sindiredi. Bul bag'dar o'z zamani ushin alding'i esaplang'an XVIII a'sir frantsuz alimi K. Gelvetsiy ta'liymatınan baslang'an. K. Gelvetsiydin' ta'liymatina qarag'anda, barlıq adamlar aqliy ha'm a'dep-ikramlılıq ta'repten rawajlaniwi ushin tuwiliwdan- aq uliwma birdey ta'biyg'iy imkaniyatqa iye boladi dep ko'rsetedi. Sonin' ushin adamlardin' psixologiyalıq qasiyetlerindegi o'zgeshelik, tek g'ana ortalıq ha'm ta'rbiyanin' tu'rlish ta'sir qiliwi menen payda boladi, dep tu'sindiredi. Bul teoriya adamlardin' psixologiyalıq, ruwxıy, aqibette sotsiallıq ten'sizligi olardin' tuwma qasiyetleri degen ta'liymatqa qarsi qaratilg'an edi. Bul teoriyalıq shet el ma'mleketlerindegi ha'zirgi tu'rli wa'killeri psixikanin' rawajlaniwında sotsial ortalıqtin' ju'da' ku'shli ta'siri bar ekenligin atap o'tedi.

Shaxstin' ja'miyetlesiwı haqqında ko'p g'ana ta'liymatlar bar bolip, ha'r bir jas da'wirlerinde ha'r tu'rli tu's alatug'inlıqlarin to'mende ko'rip shig'amız.

Mektepke shekemgi jastag'i balalar shaxsinin' rawajlaniwi, ja'miyetlesiwı.

Baqsha jasındag'i balalar shaxsinin' qaliplesiwıne qaray, bul da'wirdi u'sh basqishqa ajiratiw mu'mkin`

-birinshi da'wir- bul 3-4 jas aralıg'i bolip, bala emotsional ta'repten o'zin-o'zi basqariwdin' bekkemleniwı menen baylanisli;

-ekinshi da'wir- bul 4-5 jasti o'z ishine alıp a'dep-ikramlılıq ta'repten o'zin-o'zi basqariw;

-u'shinshi da'wir- bolsa bul shaxsiy iskerlik ha'm isbilermenlik qasiyetlerinin' qaliplesiwı menen xarakterlenedi.

Mektepke shekemgi da'wirde a'dep-ikramlılıq tu'sinikleri barg'an sayın qatan'lasıp baradi. A'dep-ikramlılıq tu'sinikleri negizi sipatında, olardin' ta'lim-ta'rbiyasi menen shug'illanıp atirg'an u'lkenler, sonday-aq, doslari da boliwi mu'mkin.

A'dep-ikramliliq ta'jiriybeler tiykarinan sa'wbetlesiw, baqlaw, eliklew protsessinde, sonday-aq, a'sirese u'lkenlerdin', analardin' maqtawi ha'm kritikalawi ta'sirinde u'tedi ha'm bekkemlenedi. Bala ha'mme waqit baha, maqtaw aliwg'a ha'reket etedi. Bul baha ha'm maqtawlar balanin' tabisqa erisiwge bolg'an ha'reketlerinin' rawajlaniwinda, sonday-aq, onin' o'mir jolin ha'm ka'sip tan'lawinda a'hmiyeti ju'da' u'lken.

Baqsha jasindag'i da'wirde balalarda sa'wbetlesiw din' jan'a motivleri payda boladi. Olar shaxsiy ha'm isbilermenlik motivleri esaplanadi. Shaxsliq sa'wbetlesiw motivleri- bul balani qiylandirip ju'rgen ishki mashqalalari menen baylanisli, isbilermenlik motivleri bolsa, ol yamasa bul isti orinlaw menen baylanisli bolg'an motivler esaplanadi. Bul motivlerge a'ste-aqirinliq penen bilim, ko'nlikpe ha'm ta'jiriybelerdi iyelew menen baylanisli bolg'an oqiw motivleri qoyiladi. Bul motivler erte balaliq da'wirinen baslanip, ju'zege keletug'in balalardin' ta'biyg'iy qizig'iwshilig'i orninda payda boladi, o'zin ko'rsetiw motivleri de bul jasta aniq ko'rinedi. Bul motiv, tiykarinan balalardin' syujetli-rolly oyınlarında tiykarg'i roldi iyelewge, basqalar u'stinen qarawg'a, jarisiwg'a qorpaytug'inlig'inda, ne qilsada utiwg'a ha'reket qiliwlarında ko'rinedi. Mektepke shekemgi jastag'i balalar ushin u'lkenlerdin' beretug'in bahalari ju'da' a'hmiyetli. Balalar birinshi na'wbette ruwxiy a'dep-ikramliliq normasi ha'm qag'iydalarin, o'z ma'jbu'riyatlarina qatnasi, ku'n ta'rtibine boysiniwi, haywan ha'm predmetler menen qatnas jasaw normalarin iyeleydi. Bunday normalardi iyelew bul jastag'i balalar ushin qiyin bolip, olardin' jaqsi o'zlestiriwi ushin syujetli-rolly oyınlar ja'rdem beriwi mu'mkin. Baqsha jasinin' aqirlarina kelip, ko'pshilik balalarda aniq bir a'dep-ikramliq ko'z-qaraslar payda boladi, sonday-aq, adamlarg'a bolg'an qatnas penen baylanisli bolg'an shaxsiy qa'siyetler rawajlanadi.

Adamlar bolg'an diqqat-itibar, miyrimli boliw qa'siyetleri rawajlanadi. U'lken jastag'a balalar ko'binese o'z ha'reketlerinin' sebeplerin tu'sindirip bere aladi.

3-3,5 jaslar aralig'ida o'zlerinin' tabislarina ha'm tabisqa erise almag'an waqitlarina o'z pikirlerin bildiredi ha'm bul pikir, tiykarinan olardin' o'zlerine beretug'in bahalari tiykarinda payda boladi. 4 jaslar balalar bolsa o'z imkaniyatlarin real bahalay aladi. Biraq, 4-5 jasli balalar ele shaxsiy qa'siyetlerin qabil etiwge ha'm bahalay almaydi, sonday-aq o'zleri haqqinda ma'lim bir juwmaq shig'ara almaydi. O'zin-o'zi an'law uqibi u'lken baqsha jasinan rawajlanip, aldin ol qanday bolg'anin ha'm keleshekte qanday boliwin pikirlep ko'riwge ha'reket qiladi. Bul bolsa balalar beretug'in «Men kishkene waqtimda qanday bolg'anma?», «Men u'lkeygende qanday bolaman?» degen sorawlarda ko'rinedi. Keleshek haqqinda pikir ju'rgizip, balalar keleshekte ku'shli, ma'rt, aqilli ha'm basqa bahali insaniylik pa'ziyetlerine iye boliwg'a ha'reket etedi.

Kishi ha'm orta baqsha jasinda bala xarakterinin' qa'liplesiwi dawam etedi. Ol a'sirese, balalardin' u'lkenler ha'reketin baqlawlari tiykarinda payda boladi. Sol jillardan baslap, balalarda a'hmiyetli esaplang'an- erk, g'a'rezsizlik ha'm sho'lkemlstiriwshilik siyaqli a'hmiyetli shaxsiy qa'siyetler rawajlana baslaydi. U'lken baqsha jasinda bala a'tirapindag'i adamlar menen tu'rli xizmetlerde so'ylesiw ha'm qarim-qatnas jasawg'a urina baslaydi. bul balag'a keleshekte adamlar menen qarim-qatnas jasaw, jumis boyinsha tabisli qatnas ornata aliwinda payda keltiredi. Bul jasta balalar shaxsinin' rawajlaniwinda olardin' ata-analari haqqinda pikirleri ha'm olarg'a beretug'in bahalari ju'da' a'hmiyetli esaplanadi.

U'lken baqsha jasindag'i balarda ma'jbu'riyat sezimi- «ne jaqsi», «ne jamanlig'in» an'lawlari menen olardin' a'dep-ikramliliq haqqinda ko'rinishlerin ko'z aldina keltiriwleri arasinda baylanis bar. U'lken adamlar ta'repinen buyirilg'an qanday da bir tapsirmani orinlawda o'zinen kewli toliw, shadliq sezimleri payda bolsa, qanday da bir ta'rtip qag'iydani buzip alg'aninda qapaliq, kewli tolmawshiliq sezimleri payda boladi.

Sonday-aq baqsha jasindag'i balalarda ruwxiy sezimlerden dosliq, jora-joldasliq ha'm ja'ma'a'tshilik sezimleri de ju'zege kele baslaydi.

Balanin' baqsha jasindag'i da'wirinde estetik sezimlerinin' payda boliwin, a'sirese, olardin' suliw, taza kiyim-kenshek kiygenlerinde aniq ko'riwge boladi.

Kishi mektep jasindag'i balalardin' shaxsinin' qa'liplesiwi ha'm ja'miyetlesiwi.

Oqiw xizmeti kishi mektep jasindag'i balalar ushin tek g'ana biliw protsesslerinin' joqari da'rejede rawajlaniwi emes, balki shaxsiy qa'siyetlerin rawajlandiriw ushin da imka'niyat jaratadi. Jetekshi bolg'an oqiw xizmetinen tisqari basqa xizmetler, oyin, sa'wbetlesiw ha'm miynet xizmeti de oqiwshi shaxsinin' qa'liplesiwine tuwridan-tuwri ta'sir ko'rsetedi. Bul xizmetler tiykarinda tabisqa erisiw motivleri menen baylanisli bolg'an shaxsiy qa'siyetler payda bola baslaydi. Oqiw xizmeti kishi mektep jasindag'i balalarda oqiwda ma'lim bir tabisqa erisiw mu'ta'jligin qandiriwg'a, sonday-aq, doslari arasinda o'z ornina iye boliwg'a imkan jaratadi. A'ne sol oring'a yaki da'rejege erisiw ushin ha'm bala jaqsi oqiw ushin ha'reket qiliwi mu'mkin. Bul jastag'i balalar o'zi erisken tabislarin ha'mme waqit basqa balalar menen salistirip baradi. Olar ushin ha'mme waqit birinshi boliw ju'da' za'ru'r. Kishi mektep jasindag'i balalardag'i jarisiwg'a tayarliq motivi ta'biyg'iy psixologiyaliq mu'ta'jlilik esaplanip, bul motiv olarg'a ku'shli emotsional sharshawdi keltirip shig'aradi. Bul qa'siyetler tiykarinan baqsha da'wirinen baslap ju'zege kele baslaydi ha'm kishi mektep jasinda, sonday-aq o'spirimlik da'wirinde aniq ko'zge taslana baradi. Kishi mektep jasindag'i balalar u'lkenlerdin' ol haqqindag'i pikir ha'm bergen bahalarina qarap, o'zleri o'zlerine baha beredi. Oqiwshinin' o'z-o'zine bergen bahasi, tiykarinan, tuwridan-tuwri oqitiwshinin' bergen bahasina ha'm tu'rli xizmetlertegi tabislarg'a baylanisli. Kishi mektep jasindag'i oqiwshilarda o'z-o'zine beretug'in tu'rlishe- joqari, adekvat- ilayiq yamasa pa's boliwi mu'mkin. Bul jastag'i balalarda bolatug'in iseniwshen'lik, ashikliq, sirtqi ta'sirlerge beriliwshen'lik, boysiniwshiliq siyaqli qa'siyetleri olardi shaxs sipatinda qa'liplestiriw ushin jaqsi imka'niyat jaratadi. Kishi mektep jasi da'wirin balanin' tu'rli xizmetlerinde belgilep beriwshi tiykarg'i, shaxsiy qa'siyetlerin ju'zege keliw ha'm bekkemlew da'wiri dep belgilew mu'mkin. Bul da'wirde tabisqa erisiw motivleri payda boliwi menen bir qatarda, miynetsu'ygishlik ha'm g'a'rezsizlik siyaqli sipatlar rawajlanadi. Kishi mektep

jasindag'i oqiwshilarda miynetkeshlik, tiykarinan, oqiw xizmetinde rawajlanadi ha'm bekkemlenedi. Miynetsu'ygishlik balada tek g'ana islegen miyneti o'zine ra'ha't bag'ishlag'an waqitta g'ana ju'zege keledi. Balada g'a'rezsizlik qa'siyetinin' rawajlaniwi tiykarinanda u'lkenlerge baylanisli. Eger bala ha'dden tisqari iseniwshen', ashiq, qa'siyetli bolsa, onda a'ste-aqirinliq penen boysiniwshan'liq, g'a'rezlilik qa'siyetleri bekkemlenip baradi. Biraq balani erteden erkinlikke iytermelew, onda ayirim unamsiz qa'siyetlerdin' payda boliwina alip keliwi mu'mkin, sebebi o'mir ta'jiriybelerin, tiykarinan, kimlergedur eliklegen ta'rizde o'zlestiredi. Erkinlikti qa'liplestiriw ushin balag'a erkin orinlaytug'in jumislardi ko'birek tapsiriw ha'm og'an isenim bildiriw ju'da' a'hmiyetli. Sonday-aq, sonday bir sotsial-psixologiyaliq ortalıq jaratiw kerek, onda balag'a qanday-da bir erkin orinlawi tiyis bolg'an tapsirma berilisın, ol jumisti orinlaw waqtında bala o'zin doslari aldında. u'lkenler ha'm basqa adamlardin' aldında lider dep sezsin. a'ne sol sezim balada erkin boliwg'a iytermelewshi motivlerdi ju'zege keltiredi.

7-11 jasar balalar o'zlerinin' individual qa'siyetlerin an'lay baslaydi. balanin' o'zin-o'zi an'lawi da jedel rawajlanip ha'm bekkemlenip baradi. Bul da'wirde balalar o'zlerinin' atlarina ko'birek itibar berip baslaydi ha'm olardin' atlari doslari ha'm a'tirapındag'ilar ta'repinen unamli qabil qiliniwina ha'reket etedi. Balanin' o'zinin' sirtqi ko'rinisi ha'm gewde du'zilisine беретug'in bahasi ha'm o'z-o'zin an'lawında a'hmiyeti u'lken. Kishi mektep da'wirinin' aqirina kelip balalar, a'sirese qizlar o'zlerinin' ju'z du'zilisine ayiriqsha itibar bere baslaydi. Kishi mektep jasindag'i oqiwshinin' oqiw xizmeti protsessinde o'zindegi minez-xuliqti ha'm xizmetti o'zi ta'repinen baylanistiriw qa'bileti rawajlanadi, sanali tu'rde bir pikirge kele aliw qa'bileti rawajlanadi, o'z xizmetin o'zi sho'lkemlestiriwge ha'mde bilim aliw protsessine bolg'an qizig'iwshilig'inin' qarar tabiwina ja'rдем beredi. Oqiwshi minez-xulqinin' motivlestiriliwi de o'zgeredi. Bunda doslari ha'm ja'ma'a'ttin' pikirleri tiykarg'i motivler bolip qaladi. A'dep-ikramliliq sezimleri ha'm shaxstin' erklik qa'siyetleri rawajlanadi.

5-6 jaslarda ko'zge taslang'an balalardin' qa'siyetleri jillar dawaminda rawajlanadi ha'm bekkemlenedi. O'spirimlik da'wirinin' baslarina kelip, ju'da' ko'p shaxsiy pa'ziyetler qa'liplesip baradi. Balalardin' idividuallilari olardin' biliw protsessinde de ko'rinedi. Bul da'wirde balalardin' bilimlari ken'eyedi ha'm shuqirlasadi, ko'nlikpe ha'm ta'jiriybeleri bekkemlenedi. 3-4 klasslarg'a barip, ko'pshilik balalarda uliwma ha'm arnawli uqiyliliqlar ko'zge taslanadi. Kishi mektep da'wirinde o'mir ushin ju'da' a'hmiyetli bolg'an tabisqa erisiw motivi bekkemlenedi, bul bolsa o'z-o'zinen basqa uqiyliliqlardi jedel rawajlaniwina alip keledi.

Bul jastag'i balalarda qabil etiw, diqqat, este saqlaw, oylaw ha'm so'ylew toliq qa'liplesip bolg'ani ushin ha'm olarg'a ta'lim beriwde u'lkenlerge qollanilatug'in usillardan paydalaniw mu'mkin. Kishi mektep jasindag'i balalar psixologiyaliq rawajlaniwina olardin' a'tirapindag'i adamlar ata-anasi ha'm a'sirese oqitiwshi menen bolatug'in qatnasi arqali erisiw mu'mkin. 3-4 klasslarg'a barip bala ushin onin' doslari menen qarim-qatnasinin' da a'hmiyeti artadi. Bul qarim-qatnaslardan u'lkenler ta'lim-ta'rbiya maqsetlerinde paydalaniwi mu'mkin. Bul jastag'i balalar saatlap jalg'iz halda jaqsi ko'retug'in jumislari menen shug'illaniwi mu'mkin ha'm sol tiykarinda olarda miynetsu'ygishlik ha'm erkinlik pa'ziyetleri qa'liplesedi.

Jinisiy jetilisiw o'spirimnin' bul jastag'i minez-xulqina tiykarg'i biologiyaliq jag'day sipatinda ta'sir ko'rsetedi. Biraq, bul jag'day ta'sir esaplanadi. Sotsiao faktorlar bolsa to'mendegiler bolip esaplanadi` kishi mektep jasinan orta mektep jasina o'tiw, yag'niy jeke oqitiwshi basshilig'inan ko'pshilik oqitiwshilar basshilig'ina o'tiw ha'm qarim-qatnastag'i o'zgerisler sotsial paydali jumislardi ken'eytirip bariw, erkin ha'm a'meliy jumislardi ko'birek orinlaw, sonin' menen birge balanin' sem'yadag'i ornida o'zgeredi. Sol o'zgerisler ta'sirinde balalar fizikaliq ha'm aqiliy imkaniyatlarinin' o'sip bariwi mu'na'sebeti menen o'zlerine ko'birek isene baslaydi, ol endi sem'yadag'i mashqalalalardi sheshiwde de qatnasa baslaydi. U'lken o'spirimlerge qarag'anda kishi o'spirimlerde payda bolatug'in kelispewshilikler olardag'i jinisiy jetilisiwge emes, sonday-aq a'tiraptag'i sha'rt-

sharayatlar, sem`yadag'i ata-ana, ag'a-ini, apa-sin'lilerdin' og'an qatnasi, ma'ha'lle, yag'niy sotsial sharayatlar ta'siri menen baylanistiriw za'ru'r.

Sol sotsial sharayatlar sotsial ha'm olardag'i psixologiyaliq ortalikti o'zgertiw menen, kishi o'spirimdegi minez-quliq, o'jetlik, kemshiliklerin ta'n almawshiliq siyaqli ta'biyg'iy qa'siyetlerdin' aldini aliw mu'mkin.

1.2. KISHI MEKTEP JASINDAG`I BALALARDIN` PSIXOLOGIYALIQ O`ZGESHELIKLERI

Balalar 6-7 jasqa keliwi menen fizikaliq ha`m psixikaliq jaqtan da u`lken o`zgerislerge iye boladi. Bul jasta balalar bir da`wirden ekinshi da`wirge o`tiwi menen o`zinde mektepke shekemgi balaliq penen oqiwshiliq o`zgesheliklerin ja`mlestiredi. Barliq o`tiw da`wirindegidey-aq bul da`wired de rawajlaniwdin` o`zine ta`n jasirin mu`mkinshilikleri (onsha ko`zge tu`se bermeytug`in ishki mu`mkinshilikler) ko`p boladi, mine usi mu`mkinshilik o`zgesheliklerdi o`z waqtında an`lap-bilip, olar rawajlandirilsa, qollap-quwatlansa balada oqiw ushin, tag`ida adamgershiliktin` ko`plegen jeke sipatlari usi da`wired qa`liplesedi, buning ushin baladag`i bar rezerv-mu`mkinshiliklerdi o`stiriw za`ru`r ha`m balani oqiw xizmetine, son`in ala uliwma miynet xizmetine tayarlawdi na`tiyjeli da`rejede ko`teredi.

Bul jasta balanin` organlarında da o`zgeris payda boladi: buwinlar, bulshiq etler iykemliligi artadi, su`yekler de biraz da`rejede bekkemlenedi, nerv sistemasındag`i qoziw ha`m tormoz protsesslerinin` o`z-ara ta`siri ku`sheyedi, tormoz bureng`ig`a qarag`anda nerv iskerliginde o`z ornina iye bola baslaydi, miyding` man`lay bo`legi biraz u`lkeyedi, degen menen su`yeklenip jetisiw ele dawam etedi, su`yekler ele ju`da` qatqan bolmaydi, bulshiq etlerdin` maydashu`yde na`rselerdi iykemli, epshil islewine ja`rdem etiw jetkiliksiz, nerv sistemasinin` qoziw basimiraq keledi, ele shidamsiz, o`zin jiynaqli, ustamli tuta almaydi.

Sonliqtan balalardin` partalari, stollari olardin` denesine sa`ykes boliwi, balalardi duris otirg`iziw, ko`p jazdira bermew (barmaq etkeri tez sharshaydi), oqiwdag`i talaplardi kem-kemnen endirip bariw, sharshasa, zerikse fizkultminutka (dinamikaliq pauza) o`tkeriwge tuwri keledi. A`sirese bul joqaridag`i sha`rtler 1-2 klasslar ushin ju`da` kerekli.

Bul jas ushin negizgi xizmet-oqiw xizmeti esaplanadi. Degen menen bala o`mirinde oyın ele de a`hmiyetli bolıp, oyınlar rolı (belgili bir wazıypanı atqarıp shıg`ıwǵa qaratılǵan) oyınlar tu`rine ko`she baslaydı. Oyındag`ı bala atqaratug`ın rol yamasa wazıypa ondag`ı juwapkershilikti, shıdamlılıqtı, o`zin basqarıwdı talap etip, onın` sotsiallıq-ja`miyetlik ma`nisi ku`sheyedi (ko`pshilik arasında juwapkershilikti arttıradi). Bunday oyınlarda simvolika (belgiler, qiyaliy obrazlar, sa`l na`rsege da`l uslawǵa u`yretedi) g`a u`yrenedi. Bul belgiler-o`zgeshelikler balanin` mektepke oqıwǵa tayar mu`mkinshiliklerinin` payda bolǵanlig`ın ko`rsetedi.

Oqıw sabaq protsessindegi balag`a qoyilatug`ın talaplar kem-kemnen baladag`ı oyın erkinligin qısqartadı, bala a`ste aqırın oqıw o`mirine u`yrenise baslaydı, oqıw wazıypaların ta`n ala baslaydı. Usinin` menen birge oqıw motivleri de o`zgeredi. Ha`r bir balada mektepke buring`ı g`a qarag`anda basqasha, qızıqlı-a`jayıp na`rseler menen ushirasiwǵa umtiladı, jan ta`ni menen quwanıp mektepke keledi. Bul baladag`ı iqlas. Umtiliw mektepke kelgennen keyin suwisip ketpesligi ushin mektep o`zinin` ko`rınisi, tazalig`ı, ha`mme na`rsenin` sa`remjanlig`ı menen balanı o`zine tartıp turiwi, birinshi zvonok, balalardı quwanishli ku`tip aliw. Saltanat-gu`ller, oqıwshi ha`m mug`allimler, ata-analardin` qatnasiw, olardı qutlıqlaw so`zleri, olardı birinshi etip mektep esiginen engiziw, ken`, jaqtılı klassqa jayg`astiriw, birinshi sabaq-bunda mug`allimnin` mehriban ta`biyati, duris qatnas jasawı t.b. di sha`rtlı tu`rde a`melge asırıp bariw, balanin` esinen o`mirinshe shıqpastay saqlanıp qalıwına tiykar salınadı. Eger bunday bolmag`an jag`dayda balalar mektepten “mektepten baqshamız yamasa u`yimiz jaqsi eken” degen pikirge keliwi de itimal.

Mine usınday sharalardin` a`melge asırılıwi balanin` klassqa, o`z qatarlı oqıwshılar arasına tez u`yrenisiwine oqıw talaplarına, ta`rtıplerine ja`miyetlik ma`ni beredi ha`m olardin` sha`rt ekenligin moyınlay baslaydı.

Mektepke kelgen bala na`zerindegi ja`ne bir na`rse mektepte oqıw, bilimlerdi u`yreniw, jazıp sizip biliwge u`yretedi, bul keleshekte mug`allim,

lyotshik, vrash, injener, satiwshi ha`m t.b. ka`siplerdi iyelewge ja`rdem beredi, sonin` ushin oqiyman degen oylarinda da joq emes, bunday oylardi bala u`yinde, baqshada, u`lkenlerdi ko`rip, olardan esitip solarg`a bolg`an inta, qizig`iwdi payda etedi. Biraq bul ele toliq qa`liplesken emes, tek g`ana balanin` ishki pozitsiyasi g`ana ja`ne pa`nlerdin`de mazmuni menen de tanis emes. Sonliqtan ha`r tu`rli pa`nlerdin` tiykarlarin u`yretiw balanin` a`jeplendirip, o`zine tartip turiwshi ha`m oqiw usillari balani elitip, onin` aqil oyina, sezimlerine qozg`aw salatug`in formada bala jasina sa`ykes u`yretilse g`ana pa`nnin` mazmunina, man`izida qiziqтира aladi, biliwge umtiliw-qizig`iw payda boladi. Degen menen bul basqish ju`da` an`sat o`tpeydi, sebebi bala ele oqiw usillarin, ha`r bir na`rseni pa`m alistirip qabil etiw, oylap ko`rip tu`siniw usillari balada ele qa`liplespen boladi. Sonliqtan bala o`mirinde oqiw waqtinda bir qansha qiyinshiliqlardi bastan keshiredi, bularg`a ko`nligе qoyiw bala ushin an`sat emes.

Bunday qiyinshiliqlar negizinen u`sh tipte-tu`rde gezlesedi.

Birinshiden, bul mektep rejimi-bala erte turiwi, waqtinda jetip keliwi, sabaq qaldirmawi, ha`r sabaqta belgili waqit dawaminda tinish, ta`rtipli, diqqatli otiriwi, u`y tapsirmalar islewi t.b. talap etiledi, bala bularg`a a`detlenbegen, u`yrenbegen, da`slepki ku`nleri tez sharshaydi, appetitide o`zgeredi, oqiwg`a barg`isi kelmeydi, sabaqlardi qaldira baslaydi t.b. Bunday halatqa alip kelmew ushin ha`r bir ata-ana (u`ydegi u`lkenler) balani xoshametlew, ja`rdemlesiw, qollap-quwatlaw, geyde balani tiyip uslawg`a ha`reket etiw (a`dillik penen) arqali, u`yde oqiwg`a jag`day tuwdiriwg`a ha`reket etiw arqali g`ana erisiledi. Al mug`allim bolsa o`zinin` miyirbanlig`i, a`dil talapshan`lig`i, abirayi arqali erise aladi, bulardin` barlig`i da balanin` jeke o`zgesheligine qarap ha`r tu`rli usilda, bag`darda a`melge asiriliwi sha`rt.

Ekinshiden, oqitiwshi menen balanin` qatnasi klasslas balalar arasinda o`zin seziniwi, u`ydegi u`lken-kishilerdin` og`an bolg`an qatnasi, onin` o`zinin` basqalarg`a qatnasida payda bolatug`in qiyinshiliqlar. Oqitiwshi qanday jag`dayda da talapshan` boliwi sha`rt, balalardin` birewleri bug`an ko`nligе almaydi, sonin` menen birge a`tirapindag`i balalar menen de enisip kete qoymaydi, o`zin jalg`izday

ko`redi, al u`yde pu`tkilley erkinlikke beriliwi itimal. Sonliqtan balalardin` barlig`ina da teren` qarawi, biraq bul qoyilg`an talap sha`rtlerdi balalardin` qaysilarin qa`ytip qa`ytip qabillaytug`inin, jeke o`zgesheliklerine sa`ykes usil qollaniwi arqali erisip baradi. Balalardin` o`z-ara rawajlaniwinda klassta kollektiv bolip jumislar atqariw, olardin` bir-birine jaqin, ishtartiw sebeplerin aniqlap, qarsiliq, kelispewshilik, a`dalatsizliq ha`m t.b. duris sheshiwi arqali erisedi. U`yde de oqiwshinin` talabina sa`ykes mu`mkinshilik ornatiw, a`stelik shidam, sabirliliq penen balani tejep bariw, tekserip bariw arqali g`ana erisiledi.

U`shinshiden, balalar oqiw jilinin` ortalarinda balalardin` oqiwinda kem-kemnen o`zinshe oylap sheshiwdi, izleniwdi talap etetug`in waziypalar, a`sirese ma`sele sheshiw, mazmundi ang`ariw, salistirip parqin biliw, uliwmaliqti tu`siniw usag`an qiyin jag`dayg`a salip qoyadi. Sonliqtan balada oylar tabiwdi talap etetug`in waziypalar an`sattan qiying`a, jen`ilden quramalig`a qaray u`yretilse bala onsha qiylanbaydi. A`sirese, matematika, til pa`nlerine tiyisli materiallar usilayinsha kem-kemnen en`dirilip bariliwi maqul.

Mug`allim ha`m bala qatnasi arasindag`i bir-birin tu`siniwshilik bekkemlenip barsa bir-birine isenim ku`sheyedi, bul basqa balalar menen qatnas jasawda da u`lgi bolip xizmet etedi. Oqiwshilardag`i jan`asha o`zgerislerdin` rawajlanip bariwi olardag`i oqiw xizmetinin` qa`liplesip bariwi menen ja`need jaqsilanadi. Oqiw xizmeti balalar ushin iskerliktin` ja`na tu`ri esaplanadi. Bul xizmet arqali du`nya haqqindag`i bilim, tu`sinikler, olardin` zan`liqlari, ha`r tu`rli ma`sele, waziypalardi sheshiwdin` uliwma usil jollari u`yreniledi, u`yretiledi, o`zlestiriw ta`miyinlenedi. Oqiwda oqiwshida ha`m mug`allim de birgelikte is ko`rsetedi: oqiwshi – u`yrenedi, oqiydi, o`zlestiredi: oqitiwshi tu`sindiredi, ko`rsetedi, uqtiradi, o`zlestiriwdi basqaradi t.b. Eger oqiwda tek mug`allim islese, tu`sindirise, al oqiwshi aqil-pa`mi menen o`zlestirip otirmasa onda bunday oqiwdi oqitiw dep ataw mu`mkin emes, demek eki jaqtin` ten`dey qatnasiwi, aqil oylarinin` birdey qatnasiw arqali g`ana a`melge asadi.

Oqiw xizmeti belgili bir du`ziliske iye, olar to`mendegiler:

a) oqiw jag`dayi (situatsiya) – waziypasi;

- b) oqiw ha`reketleri;
- v) qadag'alap, sinap bariw (kontrol);
- g) bahalaw tu`rinde a`melge asadi.

Oqiw jag`dayi – halati bunda bala tu`sindirilgen na`rselerdin` uliwma qa`siyet-belgilerin ayira aliw yamasa aniq bir a`meliy waziypa sheshiw`din` uliwma usillarin o`zlestiredi, keyin usi usillardi ko`z aldina keltirip, qayta tiklew joli menen qollana aliwg`a u`yretiledi. Misali: diktant jaziw ushin orfografiyalıq qa`deni saqlap jaziwdi a`melge asira aliwi yamasa matematikalıq esaplarda da esaplaw, sanaw operatsiyaların a`melge asiriwi talap etiledi. Bulardi duris a`melge asiriw ushin tek g`ana bir jag`dayda emes, al ko`plegen uqsas jag`daylardın` barlıg`ında da qollanilatug`ın uliwma jolin taba almasa, bala bir ma`seleni sheshkeni menen ekinshisin sheshe almaydi. Sonliqtan oqitiwda balani oqiw situatsiyasına tu`siriw oqiw halatına ko`ndirip bariw talap etiledi.

Usinin` menen birge oqiw xizmetinde oqiw-u`yreniw ha`reketleri de u`lken a`hmiyetke iye-bul ha`reketler arqali g`ana bala u`yretilgen u`lgi arqali jan`a na`rselerdi o`zlestiredi ha`m olardi tiklep paydalana aladi.

Oqiw xizmetinde o`z ha`reketlerinin` duris, nadurislig`ın berilgen u`lgi menen salıstirip qa`tesin tabiw, sinap, tekseriw a`hmiyetke iye. En` aqirında oqiwda qoyilg`an talapqa muwapiq o`z isin bahalawg`a u`yrenedi. Bul da`slep mug`allim ta`replerinen ko`birek islense, son`in ala oqiwshinin` o`zi de bahalay aliwg`a u`yrene baslaydi.

Joqarida aytilg`anlardan ko`rinip turg`anınday aq bular baslawish klass balalari ushin an`sat emes, onin` ushin oqiw isine, onin` usillarına u`yretiw kem-kemnen, basqishpa-basqish a`melge asirilsa g`ana balada oqiw xizmeti qa`liplesedi. Oqiw xizmeti qa`liplesse yamasa to`men da`rejede o`zlestirilse bala aktiv oqimaydi, bilimlari formal, sawati tu`siniklari jaqsi rawajlanbaydi. Bunday faktler az emes: ma`selem baslawish klassta birneshe jil oqig`anına qaramastan ju`ritip oqiy almaytug`ın, a`piwayi oqiw ma`selelerin sheshe almaytug`ın, sawatlı jaza almaytug`ın, o`z qa`tesin need ekenligin an`g`armaytug`ın oqiwshilarda barshiliq. Bunday oqiwshilardin` boliwi ayirim mug`allimlerden` “oqittin`ba

oqittim”, “sabaq o`tse boldi” dep qarawinan kelip shig`adi. Sonliqtan baslawish klasslardin` en` sheber, en` sawatli, ila`ji bolsa joqari arnawli qa`nigelikke iye mug`allimler tapsiriw sha`rt.

Kishi mektep jasi balalari ushin tek oqiw xizmeti g`ana emes (ol negizgi xizmet aqil miyneti boliwi menen bir qatarda), al miynetke de u`yretiledi: bul negizinen eki formada o`z-o`zine xizmet ete aliw ha`m ayirim na`rselerdi isley aliw, a`piwayi miynet quralların isletiw ko`nligiwlerin o`zlestiriwi de sha`rt.

A`sirese kiyimlerin taza uslaw, du`zew. Kiyiniw, kiyimlerin belgili oring`a qoyip u`yreniw, doskani, klass jayin taza uslaw, gu`llerge qaraw. Na`wbetshilik bir-birinin` tazalig`in tekseriw t.b. u`lken ta`rbiyalıq ha`m psixologiyalıq a`hmıyetke iye: bala kiyim ja`ne de basqa zatlar qaydan alinadi, olarg`a adam miyneti sin`genin, oni tawip beriwde an`sat emes ekenligine uliwma adam miynetine, hu`rmetke u`yretedi. Miynet elementlerine arnawli miynet sabag`ında qiziqli ha`m balani eliktiriwshi, o`z miynetinin` na`tiyjesin o`zi ko`riwge mu`mkinshilik beretug`in isler menen shug`illanadi. Bul balalardin` qol epshilligin rawajlandirsa, a`piwayi miynet qurallarınan paydalana aliw usilina u`yretedi ja`need ha`r bir isti rejelestirip islewge, oni a`melge asiriw izbe-izligi, usılların o`zlestirip bariwg`a ja`rdem beredi.

Kishi mektep jasi balalarinin` psixikasin rawajlanıwında onin` xizmet-ha`reketlerinde jan`a tu`rdegi is-ha`rekettin` u`yreniw oqiw, oqiy aliw is-ha`reketinin` payda boliwi u`lken orin tutadi. Bunin` negizgi o`zgesheliklerine sabaqta basqa alan` etetug`in na`rselerden o`zin`di tiyip diqqatli, serli otiriwg`a, tin`lap otiriwg`a, este saqlap aliwg`a talaplaniw, o`zin uslaw, geyde bar shidam-taqatin iske saliwg`a u`yretiledi. Bul ju`da` qiyin, solay bolsa da sol na`rseni islewdi o`z qa`lbinde, oy-sezimlerinde sa`wlelendiriw arqali bala kem-kemnen og`an ko`nligedi, moyinlaydi.

Usılar menen bir qatarda oqiw xizmetinde en` negizgi Orında olardag`i psixikalıq protsesslerinin`: sezip – qabil etiw, diqqat, este saqlap, eske tu`sire aliw, qiyal, oylaw mexanizmlerinin` rawajlandirilip bariliwi iyeleydi. En` an`sat, aniq na`rsenin` o`zi de da`slep oni ko`rip, esitip, qolg`a uslap, sezip, qabil etiw arqali

g`ana sanag`a o`tedi. Sonliqtan bul protsesslerdi jeterli da`rejede payda etpey turip, tu`sindiriwdin` paydasi joq. Demek baslawish klass oqiwshilarina ta`n bolg`an qabil etiw o`zgesheliklerin u`yrenip solarg`a sa`ykes oqitiw g`ana na`tiyjeli boladi.

Baslawish klasslarda a`sirese diqqat, serlilik ju`da` kerekli. Diqattin` balalarda eriksiz tu`ri ko`birek orin aladi, sebebi qiziqli, o`zine tartqan na`rse bala na`zerin o`zine tez awdaradi, sa`l na`rseden alan` bola beredi. Sonliqtan oqiwdin` birinshi ku`ninen aq balada maqsetke qaratilg`an, o`zin uslap ma`jbu`rlep otira aliwg`a iytermelewshi erikli diqqatti shiniqtirip bariw sha`rt. Bul sabaqta ko`rsetpe quraldan paydalaniw, balanin` aldina oqiw maqsetin qoyiw, qiziqtiriw, balani mudami sabaq mazmunina eliktirip otiriw arqali erisiledi.

Kishi mektep jasi balalarinin` este saqlap, eske tu`sire aliwinda da o`zgeshelikler bar. A`sirese 6-7 jasar balalar qiziqli, ta`sirli na`rselerdi eriksiz este qaldiriwg`a beyim keledi, al sabaqta oqiwdin` barlig`i bunday bolip kele bermeydi, ol oyin emes, ol erkli ha`reketti, maqsetli ku`sh jumsaw da talap etedi. Sonday-aq yadlaw emes, al tu`sinip este qaldiriw sha`rt boladi. Sonliqtan ko`birek erikli este saqlap, tu`sinip aliwg`a dag`dillandiriw usillari qollaniladi.

Mekteptegi sistemali tu`rdegi oqitiw xizmeti balalardag`i qiyal obrazlari arqali da rawajlandiradi. Balalarg`a ta`n bolg`an obrazlardi jaratip, olardi ko`z aldina keltirip, elesletiw ko`birek ko`z benen ko`rip este saqlag`anlardi elesletiwge, este saqlaw elesletiwine beyimrek keledi. Solay bolsa da usi o`zgesheliklerge su`yenip, solardan paydalanip o`z ko`zi menen ko`rmegen, biraq bolg`an, bar na`rselerdin`, al geyde ele bolmag`an na`rselerdi de eleslete aliwg`a u`yrene baslaydi. Sebebi oqiwdan u`yretiletug`inlardin` barlig`in ko`z benen ko`rsetip otiriw mu`mkin emes, olardin` ko`pshiligin so`z, til ja`rdeminde, kitaptag`i jazilg`anlari boyinsha, su`wretleniwi boyinsha ko`z aldina elesletip, olardin` obrazlarin jaratadi. Misali: o`zi ko`rmegen xaliqlar, adamlar, qalalar ayirim tariyxii waqiyalar, ertek, basqada a`debiy shig`armalardag`i obrazlardi, waqiyalardi, keleshekte bolatug`in na`rselerdin` obrazlarin, a`rman-isteklerin de ko`z aldina elesletip u`yrenedi, olardi o`zinshe so`ylep yamasa su`wretin salip, shig`armalarinda jazip bere alatug`in boladi. Bul o`zgerisler I klasstin` aqirlarinda III klasstan baslap biraz da`rejede

tezlesedi. Sebebi olarg`a basqa eller, buzing`i da`wirler, a`debiy shig`arma qaharmanlari, geometriyalik figuralar, qiyalda shamalaw arqali beriletug`in materiallar beriledi. Misali: afrika, indiya, tawlar, tog`aylar, ha`r tu`rli haywanlar, o`tmishtegi turmis ko`rinisleri, keleshektegi ko`rinisler t.b. bularg`a u`yretiw balada tiklewshi qiyaldi rawajlandiradi.

Al balanin` do`retiwshilik qiyallari, a`rman-niyetleri olardin` az da bolsa o`z betinshe zatlar sog`iw, su`wretler saliw, shig`armalardag`i waqiyalardi o`zinshe so`ylep, o`zinshe taliqlawlari arqali miynet sabaqlarinda, ta`biyattaniw sabaqlarinda, su`wret sabag`inda, tariyxtan berilgen materiallarda, oqiw sabaqlarindag`i materiallardi tu`sindiriw, o`zlerine aytirip ko`riw, taptiriw arqali rawajlanip baradi.

Usilar menen bir qatarda kishi mektep balalarinda oylawdin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri bolip olardi esapqa alip rawajlandirip bariw talap etiledi.

Baslawish klass oqiwshilarinda basimiraq orindi olardin` oylawinin` konkret-obrazlilik`i yamasa aniq-konkret ha`reketler menen baylanislilig`i iyeleydi. Al oylawdin` joqariraq, quramaliraq formalari: uliwmalastiriw, tu`sinik payda etiw, oy juwmag`ina keliw formalari kem-kemnen keyingi basqishlarda payda bolip rawajlanadi.

Oylawdin` birinshi basqishinda (I-II klasslarda) balalarda oylaw a`meliy ha`reketli obraz ja`rdeminde yamasa ko`rsetpeli-ha`reketli (naglyadno-deystvennoe) formada payda boladi, yag`niy zatlardag`i tikkeley ko`zge taslanip turg`an belgi, ko`rinislerdi pa`mleydi, tekserip ko`redi, parqin ayirmastan – aq sol dus kelgen belgilerge qarap – aq zatlar haqqinda piker ju`rgizedi, bular geyde natuwri da, tuwrida bolip keliwi mu`mkim, bir zattin` man`izin, negizgi ta`replerin a`sirese baylanis ha`m uliwmalik ta`replerin aship bere almaydi. Biraq bunday oylaw o`zgesheliginin` de o`z orni, a`hmiyeti bar, sebebi bular zatlardag`i a`piwayi aniq na`rselerdi tez tu`siniwge ja`rdem beredi, al keyinrek usi konkretlik negizinde uliwmalik teren` ha`m jasirin ta`replerin de an`lawg`a ja`rdem beredi, son`in ala payda bolatug`in biriktirilgen uliwma ha`tte abstract na`rselerdi konkret jag`dayg`a

salistirip konkretlestire aliwǵa, o`z pikirlerin da`llili etip tu`siniwge ha`m tu`sindiriwge u`yrenedi.

Bul basqishta bala oylawindag`i salistiriw arqali aniqlaw u`lken a`hmiyetke iye. Balalarg`a onsha tu`siniksiz na`rselerdi tu`sindiriw ushin ha`diyse, qubilistag`i, zatlardag`i o`zgesheliklerdi salistirip-tekserip tallap ko`rsetsek bala ondag`i uqsasliq, ayirmashiliqti tezirek ko`redi ha`m tu`sinedi. Salistira aliw so`zsiz zatti bo`leklerge, ha`r tu`rli ta`replerine qarap tallay aliw (analiz jasay aliwǵa) baylanisli. Bul usilda ha`r dayim qalay oy ju`rgiziwde qollanip u`yretsek bala buni an`sat o`zlestiredi. Misali: o`simlikte (klasstag`i mu`yeshte turg`an gu`llerde) qanday bo`lekler bar: putaq-shaqasi, japirag`i, tamiri, ren`i ha`m t.b. bar ekenligin, olardin` formalarin bir-birine ayirmashilig`inin`, atqaratug`in xizmetin t.b. o`z ko`zi menen ko`rip u`yrenedi. Qanday na`rseni de, qanday waqiya-ha`diysenide usilayinsha tallap tawip u`yreniw arqali, olardi salistira aliw uqsasliq parqin ayiriw an`satlasadi, piker en jayip bir-biri menen baylanisip balada ken`irek ha`m balani qanaatlandiratug`in oy xizmetine alip keledi. Sonliqtan kishi klasslarda u`yretiw-oqitiw usili ko`rsetpeli ha`reketler arqali berilip tu`sindirilip barilsa, sonshellili aniq, tu`siniwge an`sat, jen`il bolip keledi.

Oylawdin` ekinshi joqari ha`m quramalirag` formasına, ko`rinis xizmetlerine o`tiwi, rawajlanıwı III-IV klasslarda payda bolip qa`lipleseı. Sebebi tek tallay biliw, salistiriw protsessleri arqali zatlar menen qubilislardag`i ishki, ko`zge onsha taslanip turmaytug`in ta`replerin tikkeley biliw qiyin. Misali: ayna aldındag`i gu`llerdin` birewleri – ku`n nuri jaqsi tu`sip turg`anlari jap-jasil, al sayadag`ilari, ku`n nuri onsha jaqsi tu`spey turg`anlari sarg`ish, solin`ki ko`rinedi. Bulardi baqlap barip ne ushin bunday degen sawal qoysaq, balalar onin` sebebin izleydi, birewi – bolmasa birewi pa`mi alisip duris juwapta beriwi mu`mkin: “ku`n tu`sse o`simlik jaqsi o`seı, olar ku`n nurinan na`r aladı” degen pikirge kelineı t.b. Bul jerde konkret bir predmettegi o`zgeristen basqa predmetlerindegi tap usınday o`zgeristide ko`re aladı. Misali: tek klasstag`i gu`llerde g`ana emes, al daladag`i terekler de usini ko`rsetiwge boladı. Na`tiyjede na`rse ha`m ha`diyse qubilislardag`i ko`p na`rselerde uliwma belgi baylanislardin` barlig`ına tu`sinedi,

bunday uliwmaliqu ti tabiwg`a, olardi qosip, sintezlep uliwmalastirip tu`sinikler payda etiwge o`tedi.

Bul ju`da` za`ru`r na`rse, sebebi bunday tu`sinik ha`m uliwmalastiriwg`a o`tiw zatlardi ba`rqulla ayirip-ayirip qarastirip otirmastan aq zatlar haqqinda uliwma piker ju`rgize aladi, biliw an`satlasadi, jen`illesip baradi, aqil rawan aktiv ha`reket etiwge beyimlesip, shinig`ip baradi.

Bul joqaridag`i ko`rsetilgenlerdin` o`zi de balalarda ele ju`zege shiqpag`an mu`mkinshilik-rezervlerdin` ko`p ekenligin tastiylap turipti. Sonliqtan da balalarda “bul ne, ushin, nege kerek” t.b. ko`plegen sorawdin` payda boliwi, og`an juwap tabiwg`a umtilatug`ininan derek beredi. Bunnan sheber paydalaniw, balada soraw tuwdiriw ila`jlarin ko`birek qollaniw ha`m problemaliq oqitiwdi engize bariw u`lken rawajlandiriwshi a`hmiyetke iye. Bul sha`rtler baslawish klassta u`yretilmese, keyin kesh boladi, olarg`a u`yretilmegen bala joqarg`i klassta biypa`rwa otiratug`in, hesh na`rsege qiziqpay, tu`sinbey, zerigip otiratug`in bolip qaladi. Bunday oqiwhilar az emes, olar to`men, sawatsiz bolip shig`adi.

Baslawish klass balalarinin` rawajlaniwinda olardin` jeke insanliq sipatlarinin` qaliplesiwinde u`lken a`hmiyetke iye. Bala birinshi ku`nnen-aq buryng`i g`a qarag`anda pu`tkilley jan`a jag`dayg`a tu`sedi. Ko`pshilik balalar arasina tu`sedi, jatsiraydi, biytanis ja`ne mug`allim, mektep ondag`i ta`rtip, talap pu`tkilley basqasha. Bala bul jag`dayda qalay ko`nligе aladi. Ol o`zinin` “Men”in qalay basqaradi, o`zin qalay sezinedi, basqalar og`an qalay qaraydi, ol basqalarg`a qalay qaraydi, mug`allim kim, qanday adam, ol nege talapshan`, men onin` aytqanina nege ko`ne beremen t.b. ju`zlegen sorawlarg`a juwap izleydi, ko`nligemen degenshe o`zin biyjag`day sezedi, o`zlerin ha`r tu`rli jag`inan ko`rsetedi, talaplarg`a shidamay ketiwi de mu`mkin. Sonliqtan bala qa`lbinde qarsiliq tuwdirmastan a`piwayiliq penen, baladag`i unamli miyirbanliq, enisip aralasip ketiwge jag`day tuwdiratug`in usillardi paydalaniw qollaniw arqali g`ana erisiledi.

1.3. BALALAR JA'MA'A'TTINDEGI SHAXSLARARA MU'NA'SEBETLERDI PSIXOLOGIYALIQ JAQTAN U'YRENIW

Ja'ma'a't – jeke adamlar arasindag'i qatnasiqlardin` birgeliktegi xizmetinin` sotsiyalliq ahmiyeti ha'm jeke ta'reptin` ahmiyeti arqali o`z ko`rinishin tabatug`in grupp bolip tabiladi. Onin` psixologiyaliq jaqtan basqa gruppalarg`a qarag`anda parqi usinda.

Jeke adamlardin` qatnasiqlardin` o`zgesheligi ja'ma'a'ttin` o`zin o`zi belgilewi dep ataladi. Ja'ma'a'ttin` o`zin o`zi belgilewi ja'ma'a't ag`zasinin` tikkeley faktorlarga – iseniwler, prinsipler, ideyalar birgeliktegi xizmet maxsetlerine baylanisli jag`dayda ha'r qanday ta`sirlerde tan`lap mu`nasabette boliwda ko`rinedi.

Solay etip qarim – qatnas protsesi adamlardin` bir – biri menen tikkeley baylanis qatnasin ornatiw, bir – birine qarata til arqali, ko`z qaras arqali, ha'tte im arqali, bet a`lpetindegi, o`zin tutiwindag'i, shaxslar ara munasabetindegi ko`rinishleri arqali ta`sir etiw, bir birin tu`siniwe bolg`an ha`reketlerin ja`mlestirip turadi. Bul tu`sinik a`wel bastan aq adamlar arasindag'i baylanistin` o`lshemi normasi sipatinda payda bolip, olar ha'r tu`rli o`zgeshelikte uliwma insan ma`deniyatinin` yamasa ma`deniyat da`rejesinin` to`men ekenligin ko`rsetip turiwshi qa`diriyat, insaniy o`zgeshelik tu`rinde qa`liplesip kelgen, ol arqali adamlar bir – birin bilisken, ta`rbiyalag`an bir – birinenen u`yrenen. Sonliqtanda ol u`lken filosofiyaliq, ja`miyetlik ma`niske iye. Sonday – aq onin` psixologiyaliq ta`repide sonda, adam balasi bir – biri menen mu`nasabette bolsa g`ana adam boladi, o`zin an`laydi, o`zinin` basqalardan parqin, uqsaslig`in bileti, tu`sinedi, u`yrenedi, xizmet ete aladi, o`z maxset isteklerine umtila aladi. Pedagogikaliq jaqtan qarag`anda da shaxslar ara mu`nasabeti arqali bilimlerge iye boladi, ta`jriybe toplaydi, ta`rbiyalanadi, ja'ma'a'tte o`z ornin tabadi, o`z xizmet iskerligin sho`lkemlestire aladi. Shaxslar ara mu`nasabeti xizmet babinda iskerlik ko`rsetiw menen g`ana a`melge asadi, sonliqtan shaxslar ara munasabeti ha'm onin` xizmeti bir birinen ajiralmas birgelikte a`melge asip otiradi.

II BAB. KISHI MEKTEP JASINDAG`I BALALAR JA`MA'A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASIBETLERDI EKSPERIMENTAL UYRENIW

2.1. Mug`a`llim ko`z qarasinan baslawish klass oqiwshilari shaxsinin`

psixologiyaliq o`zgeshelikleri

“Klaster” metodikasi

Ha`zirgi waqitta pedagoglar ushin oqiwshilardin` shaxsin biliw actual ma`selelerden bolip esaplanadi. O`ytkeni ol zamanago`y oqiw – ta`rbiya protsesinde basim bolatug`in gumanistikaliq tendentsiyalar menen tikkeley baylanisli. Peagogikaliq a`melliatta ha`r qiyli jantasiw tu`sinikli sistema “subiyekt – obiyektten”, “subiyekt – subiyekt” sistemasina o`tiw menen baylanisli, yag`niy bir ta`repli analizden eki ta`replige o`tiw. A.A.Rean ha`m Y.A.Kolominskiyler o`zinin` “sotsiyal pedagogikaliq psixologiya” kitabinda bildiriwinshe psixologiyaliq qatnas ha`m psixologiyaliq xizmettin` birlesiw bolip turadi. Tiykarinan bul qatnaslar nizamliqlarinda du`ziletug`in xizmet obiyekti bolg`an peagogikaliq ta`rtip nizaminda ko`rinedi. Qatnasta barqulla shaxslar araliq biliwdin` parallel protsesi boladi. Bul jerden pedagogtin` oqiwshi shaxsin odekvatlig`i ha`m ahmitetli baylanisliq jaylasadi.

Oqitiwshilardin` baslawish klass oqiwshilari shaxsinin` qabiletiwdi u`yreniw barisinda biz izertlewimiz uliwma waziypalarin qarim qatnas protsesinde oqiw ta`rbiya protsesinde oqiwshi shaxsinin` kommunikativlik qa`siyetin izertlewge bag`darling`an. Bizlerdi qiziqtirg`an soraw oqitiwshi baslawish klass oqiwshi shaxsin qalay qabil etedi? Bul sorawg`a juwap beriw ushin bizler “kritikaliq oylawdin` rawajlaniwi” atamasindag`i pedagogikaliq psixologiyada qollanatu`g`in pedagogikaliq strategiyani qollanadi.

Klaster strategiyasinin` basin izertlew metodi sipatinda tolig`iraq ko`rsetilgen. Esletpe. Klaster bul strategiy bolip, qandayda bir temani erkin ha`m ashiq oylawg`a ja`rdem beredi.

Bizlerde mekteplerde isleytu`gin otiz baslawish klass oqitiwshilari sorawg`a juwap berdi. Oqitiwshilarg`a qag`az ortasina gilt so`zlerdi jaziw usiniladi “oqiwshi

shaxsi” ha`m onin` qasina ko`plegen bir so`z usi tu`sinikte payda boladi, oyimizg`a qansha ideya kelse, sonsha jaziw kerek. Oqitiwshilarg`a ha`r klasqa bo`lek klaster ja`mlew tapsiriladi 1-den – 4-ge shekem

To`mende bizlerdin` izertlewlerni na`tiyjesi keltirilgen. Solay etip bizler na`tiyjelerdi uliwmastirip mug`allimlardin` juwaplareni tiykarinda bizler baslawish klaslarda oqiwshi shaxsin tu`siniwde klaster ja`mledik.

Endi oqitiwshinin` oqiwshilarg`a bergen aniqlamasinda toqtaymiz.

I – klass oqiwshilarinda shaxs tu`sinigi.

Ele bala, ha`zir g`ana ata – ana qanatina shaxsiy uqiyliliqlar menen shiqqn, oqiw xizmetine oqiw da`stu`rinin` talaplarina ko`nlikken. Bir jerde otirip misley almaydi, diqqatsiz, tez alan` boladi, adaptatsiya da`wirinen o`tedi.

II – klass oqiwshilarinda shaxs tu`sinigi.

Ekinshi klass oqiwshisi bul endi bo`bek emes, biraq ja`nede oni ko`retug`inday oqiwshi emes. Endi ta`rtip haqqinda ko`z qaras qiyalg`a iye. Biraq olarg`a qiyinshiliq penen boysinadi. Ol ele balaliq qizig`iwshilg`in ha`m jog`alitpaydi, endi sho`lkemlestiriwshilik payda boladi. Mug`a`llimlerge isenedi, o`zine hurmet penen diqqatti talap etedi.

III – klass oqiwshilarinda shaxs tu`sinigi.

Oqiwshi o`sti, fizikaliq jaqtan bekkem, ten`lesleri ha`m mug`a`llimler menen qatnasta ta`jriybe iyelegen, jeterli da`rejede o`z betinshe boladi, uzaq juwapkershilik sezimi menen, ko`p so`z zopasti, psixikaliq turaqsiz, o`zine diqqat ha`m hu`rmetti talap etedi, individual jantasadi. Kommuni kobeli, biraq tez ashiwshang`ish. Bilimge qatti qizig`adi.

IV – klass oqiwshilarinda shaxs tu`sinigi.

To`rtinshi klass oqiwshisi o`spirimlik jasinin` o`tiw da`wirine kirmeydi, o`zine qatnasi ten` boliwdi talap etedi, buyriqlardi ko`tere almaydi, ha`r ta`repleme basim, jaqsi qatnaslardi hu`rmetleydi. Orta mektepke tayarliq turaqli, ata – anasinin` keleshektegi ja`rdemshisi, xarakteri turaqli, kommunikobelly.

2.2 SHAXSTIN` QARIM – QATNASLIQ HA`M SHO`LKEMLESTIRIWSHILIK QA`BILETLERIN ANIQLAW BOYINSHA ANKETA METODI

To`mendegi sorawlar berilgen bolip, sizden olardin` ha`r birine “awa” yamasa “yaq” dep juwap beriwin`iz soraladi. Juwaplarin`izdi soraw sani aldina qoyilatug`in belgilerin`iz benen aniqlanadi. “Awa” juwabina “+” belgisi, “Yaq” juwabina “–” belgisin qoyin`.

1. Barqulla qarim – qatnasta bolip turatug`in doslarin`iz ko`p pe?
2. Doslarin`izdi o`z pikirin`izge isendire aliwdin` u`stinen tez – tez shig`ip turasizba?
3. Doslarin`izdan birewi sizdi qapa etip qoysa, ko`p waqitqa shekem shekem bul qapashiliqti sezip ju`resizbe?
4. Qiyin jag`daylarda barqulla tuwri jol tawip ketiwin`iz qiyin ba?
5. Ha`r tu`rli adamlar menen jan`asha tanisiwg`a jan`asha umtilasizba?
6. Siyasiy isler menen shug`ullaniwdi jaqtirasizba?
7. Sizge kitaplar menen yamasa qandayda is penen shug`ullaniw, adamlar arasinda waqitti o`tkeriwge qarag`anda maqul dep oylaysizba?
8. O`zin`izdin` tilegenin`izdi, aramanin`izdi a`melge asirip atirg`anin`izda tosqinshiliqlar payda bolip qalsa, o`z umtiliwin`dan tezde bas keshesizbe?
9. Jasi sizden birneshe jas u`lken bolg`an adamlar menen tezde kirisip kete alasizba?
10. Ha`r tu`rli oyinlardi oylap tabiw ha`m sho`lkemlestiriwdi jaqsi ko`resizbe?
11. O`zin`iz ushin jan`asha doslar yamasa miymanlar a`tirapina, do`geregine qosiliwda qiyinshiliq sezesizbe?
12. Bu`gin orinlaniwi mu`mkin bolg`an islerdi tez – tez keyingi ku`nlerge o`tkezesizbe?
13. Biytanis adamlar menen sa`wbetlesiwge kirisiw an`sat dep oylaysizba?
14. Sizdin` tanis – bilislerin`iz siz oylag`anday is – ha`reket etiwlerine isenizbe ?

15. Jan`a kollektivke iykemlesiwde, beyimlesiwde qiyinshiliq sezesizbe?
16. Sizde basqa adamlar menen olardin` o`z so`zleri u`stinen shiqpag`anlig`i, o`z juwapkershiligi ha`m waziypasin orinlamag`anlig`i tuwrali qandayda bir kelispewshilikler bolama?
17. Imkani bolsa, basqa adamlar menen tanisiwg`a umtilasizba?
18. Za`rur islerdi sheshiwde ko`binshe tashabbusti o`z qolin`izg`a alasizba?
19. A`tirapin`izdag`i adamlar sizin` ashiwin`izg`a tiygende ha`m o`zin`iz jalg`iz qalg`in`iz keleme?
20. Atda, o`zin`izge qolaysiz bolg`an sharayatta jal tawip ketesizbe?
21. Ha`r bir adamlardin` arasinda bo`liw sizge jag`ama?
22. Baslang`an isin`izdin` aqirina shekem jetkizbesen`iz ashiwlanasizba?
23. Basqa adam menen tanisiw waziypasi aldin`izda turg`an bolsa, sol waqitta qiyinshiliq ya`ki uyaliw jag`daylarin sezesizbe?
24. A`tirapimizdag`ilar menen ko`p qarim – qatnasta bolg`anin`izdan sharshap qalasiz dep tastiyoqlaw duris pa?
25. Ko`pshilik oynaytug`in oyinlarda qatnasiwdi jaqsi ko`resizbe?
26. Basqa adamlardin` jeke o`mirine baylanisli ma`selerdi sheshiwde qatnasiwg`a ko`p jag`daylardi tashabbus ko`rsetsizbe?
27. Siz jaqsi taniytug`in adamlar arasinda o`zin`izdi isenimsizrek tutasiz dep aytıw mu`mkinbe?
28. O`zin`izdi qaq ekenligin`izdi da`lillewge barqulla ha`reket ete bermeysiz, dep da`lillew mu`mkinbe?
29. O`zin`izde onsha tanis emes bolg`an doslar toparına da qiziq sa`wbetlesiw alıp bara aliwin`izg`a isenimin`iz ka`milme?
30. Mekteptegi siyasiy islerde qatnasqan edin`izbe?
31. O`z tanis bilislerin`izdin` shegarasin sheklewge, olardin` sanin ko`beytirmewge umtilasizba?
32. Eger sizing` pikirin`izi basqalar qollap – quwatlamay otirg`an bolsa, bul pikirin`iz izdiq durislig`in sol waqitta – aq da`lillewge ha`reket etesizbe?

33. Sizge kem tanis bolg`an doslar ortasinda tu`sip qalsan`iz, o`zin`izdi erkin sezesizbe?

34. Tanis – bilisin`iz kirisip atirg`an qandayda bir sho`lkemlestiriwge tezde kirisipketesizbe?

35. Ko`pshilik adamlardan ibarat toparlar aldinda so`ylep atirg`anda qa`weterleniw ha`m isenimsizlikti sezesizbe?

36. Iske baylanisli yamasa jeke ushirasiwlarg`a tez – tez keshigip turasizba?

37. Doslarin`iz ko`p dep da`lillew mu`mkin be?

38. Jaqsi tanis bolmag`an adamlar menen qarim – qatnasta bolg`anin`izda o`zin`izdi ko`binshe qolaysiz sezesizbe?

39. Ko`birek basqa adamlardin` diqqat orayinda bolasizba?

40. Ko`binshe, ko`pshilik adamlardan ibarat ortalıqta o`zin`izdi isenimsizrek izesiz dep dep aytiw mu`mkinbe?

Aling`an mag`lumatlardi qayta islew boyinsha bag`darlama

Soraw – juwap arqali aling`an na`tiyjeler to`mendegi tablitsalardag`i “gilt” penen salistirip ko`riledi. Soraw juwapta taq sanlar baslang`an sorawlarg`a kirise aliwshiliq qa`biletlerin aniqlawg`a, jup sanna baslang`an sorawlardi bolsa shaxstin` sho`lkemlestiriwshilik qa`biletlerin u`yreniwge qaratilg`an. Yag`niy soraw – juwap boyinshaqarim – qatnasliqqa ha`m sho`lkemlestiriwshilikke baylanisli sorawlar izbe – iz keledi. Na`tiyjeler tablitsadag`i belgiler menen salistirip shig`iladi, egerde belgiler say kelse, ol jag`dayda bul juwap boyinsha 1ball baxa qoyiladi. Eger belgiler say kelmese, hesh qanday baxalar sanin aniqlaw u`stin boyinsha alip barilg`ani maqul.

1 – u`stin qarim - qatnasliqqa sorawlar boyinsha baxalar jiynawg`a qarstilg`an bolsa, 2 – u`stin boyinsha sho`lkemlestiriwshilikke ta`n baxalar jaziladi. Juwaplar ha`m tablitsadag`i belgiler aslistirip bolg`anna son` ha`r bir u`stin boyinsha uliwma baxalar sani jiynap shig`iladi ha`m to`mendegi usil arqali ko`rsetkish koeffisienti aniqlanadi.

Sk – koeff. M.T=T (bakalavr sani) 0,005

Q – qarim – qatnasliq

Sh – sho`lkemlestiriwshilik

Ha`r bir ko`rsetkish boyinsha bo`lek koeffisenti aniqlanadi. Misali: qarim – qatnasliq ko`rsetkishi 13 ball jiynalg`an bolsa ( $Q=13$ )  $13 \times 0,05 = 0,65$  qarim – qatnasliq koeffisenti bolip esaplanadi. Eger, sho`lkemlestiriwshilik ko`rsetkishi boyinsha 15 ball jiynalg`an bolsa ($Sh=15$) – $15 \times 0,05 = 0,75$ sho`lkemlestiriwshilik qa`biletleri ko`rsetkish penen esaplanadi. Bunday jol menen aling`an koeffisent ko`rsetiwshileri to`mendegi qa`biletlerdi aniqlawı arqalı salıstırıp shig`iladı.

Qarim – qatnasliqqa ta`p qa`biletler klassifikatsiyası.

Qarim – qatnasliq koeffisenti qarim qatnasliq qa`biletleri

0,10 – 0,45 bolsa pa`s da`reje

0,46 – 0,55 pa`s, orta

0,56 – 0,65 orta

0,66 – 0,75 joqari

0,76 – 1 ju`da joqari

Sho`lkemlestiriwge ta`n qa`biletler klassifikatsiyası.

Sho`lkemlik koeffisenti. sho`lkemlesken qa`billet

0,20 – 0,55 pa`s da`rejede

0,56 – 0,65 pa`s, ortasha

0,66 – 0,70 orta

0,71 – 0,80 joqari

0,81 – 1 ju`da` joqari

2.3. SHAXSLARDIN` JEKE O`ZGESHELIKLERIN HA`M MUNASEBETLERIN U`YRENIW ANKETESI

I. Arziw, tilek ha`m qa`lewlari

1. Eger sen siyqirshi bolip qalsan`, qanday 3-tilek oylag`an bolar edin`?
2. Eger sende og`ada ko`p pul bolsa, oni nege jumsag`an bolar edin`?
3. Eger sen jasin` u`lken adam bolsan`, ne qilar edin`?

II. Oqiwg`a qizig`iwlari

1. Mektepte, litseyde, kolledjlerde ha`mme na`rseden ko`birek sen neni unatasan`?
2. Qaysi sabaq sen ushin en` qiziqli?
3. Sen ushin qaysi sabaq qiyin? Neushin?
4. Keleshektegi o`mirin` ushin qaysi pa`ndi en` paydali dep esaplaysan`?
5. Senin`she mektepte qaysi pa`n (sabaq) o`tilmewi kerek?
6. Senin`she mektepte qaysi pa`ndi jan`adan kiritiw kerek?

III. Oqiwdan tisqari qizig`iwlari

1. Sen ha`mme na`rseden ko`birek ne menen shug`illaniwdi jaqsi ko`resen`?
2. Ne haqqinda biliwdi qa`leysen`?
3. Neni u`yreniwdi qa`leysen`?
4. Sen ushin, anan` ha`m a`ken` menen ne haqqinda sa`wbetlesiw qiziqli?
5. Jeke o`mirin`de qanday mashqalalar turipti?
6. Sen qanday do`gerekke qatnasasan`?
7. Sen televidenie arqali qanday ko`rsetiwlerdi ko`birek ko`resen`?
8. Keleshekte kim bolmaqshisan`?

IV. So`yley, qarim-qatnasiq

1. Kim sag`an en` jaqsi qatnasta boladi?
2. Sag`an kimnin` so`ylewi unaydi? Ne ushin?

3. Sag'an kimnin' so'ylewi unamaydi? Ne ushin?
4. Menin' menen tanisiwg'a kesent beredi?
- A) Awa
- B) Yaq.
5. Men biytanis adamlar menen og'ada tez doslasip ketiwim mu'mkin.
6. Kewlime unaytug'in dos taba almay atirman?
- A) Awa
- B) Yaq.
7. O'zime dos tabiwg'a mende qa'lew joq?
- A) Awa
- B) Yaq.
8. Men ha'mme menen birdey qarim-qatnasta bolaman?
- A) Awa
- B) Yaq.
9. Men ha'mme menen birdey qarim-qatnasta bolamayman?
- A) Awa
- B) Yaq.
10. Senin'she haqiyqiy dos qanday boliwi kerek?
11. Ko'p dostim boliwin qa'leymen?
- A) Awa
- B) Yaq.
12. Senin' haqiyqiy doslarin' barma?
- A) Awa
- B) Yaq.
13. Haqiyqiy dostim klasslaslarim arasinda?
- A) Awa
- B) Yaq.
14. Dostin' sag'an pa'nt berdima?
- A) Awa
- B) Yaq.

V. Sezimleri

1. Senin' o'mirin'de en' quwanishli ku'n qaysi? Ne ushin?
2. Senin' o'mirin'de en' qayg'ili ku'n qaysi? Ne ushin?
3. Sen ha'mme na'rseden ko'birek neden qorqasan'?
4. Sen qanday tu'sler ko'resen'? Jaqsima yamasa jamanba?
5. Men ha'mme waqit o'z-o'zimnen qanaatlanaman?
A) Awa
B) Yaq.
6. Men ha'mme waqit o'z-o'zimnen qanaatlanbayman?
A) Awa
B) Yaq.
7. Men ba'rqulla o'zimde qa'weterleniwdi sezemen?
A) Awa
B) Yaq.
8. Men ha'mme waqit to'lewshisiz ju'remen?
A) Awa
B) Yaq.
9. Mag'an qatan'liq jetispeydi?
A) Awa
B) Yaq.
10. Men ha'mme waqit o'zimdegi kemshiliklerdi ko're almayman?
A) Awa
B) Yaq.
11. Men o'zimdegi kemshiliklerdi jaqsi bilemen ha'm sezemen?
A) Awa
B) Yaq.
12. Menin' sonday unamli ta'replerim bar _____
13. Menin' sonday unamsiz ta'replerim bar _____

VI. Mektep qatnasi

1. Sen ne ushin mektepke kelesen'?
2. Mektebin' sag'an unayma? Ne ushin?
3. Men sabaqlarg'a juwap beriwdi jaqsi ko'remen?
A) Awa
B) Yaq.
4. Men sabaqlarg'a juwap beriwden qorqaman?
A) Awa
B) Yaq.
5. Mekteptegi mug'allimlerim mag'an jaqsi qatnasta boladi?
A) Awa
B) Yaq.
6. Mug'allimlerdin' qaysi ta'repleri sag'an unaydi?
7. Mug'allimlerdin' qaysi ta'repleri sag'an unamaydi?
8. Senin' oylawin'sha mug'allim qanday boliw kerek?

VII. Sotsiometriya

1. Ko'z aldin'izg'a keltirin', sen kosmosqa ushin baratirsan'? Klassin'nan kim menen uship keter edin'? (u'sh familiya jazin')
2. Ko'z aldin'izg'a keltirin', senin' klasstin' qaladan tis sayaxatqa ketip baratir, klassin'nan kimdi basshi etip saylar edin'? (1-2 familiya jazin').
3. Sen tuwilg'an ku'nin'e klassin'dag'i qaysi oqiwshilardi mira't etken bolar edin'? (1-3 familiya jazin').

VIII. Referentometriya

1. Sen menen kewilsiz waqiya bolsa, bul haqqinda kimga aytqan bolar edin'? (ata-ana, dostlarim, ag'a-ini, qarindaslarim).
2. O'mirin'izde kim sizge u'lgi bola aladi? (ata-ana, dos, tanislar ha'm basqalar).

3. Kimgе ha'mmeden ko'birek unawdi qa'leysiz? (ata-ana, doslarima, ag'inim, qarindaslarim ha'm basqalar).

4. Kimgе en' ko'p sirlarin'di aytasiz? (ata-ana, doslar, qarindaslar ha'm basqalar).

IX. Ata-analar mu'na'sibetleri

1. Sag'an ata-anan'nin' mu'na'sibeti unayma?

A) Awa

B) Yaq.

2. Senin' she ata-analar o'z balalarina qanday mu'na'sibette boliw kerek?

3. Ata-anan'nin' qaysi ta'repleri sag'an unamaydi?

4. Ata-anan'nin' qaysi ta'repleri sag'an unaydi?

5. Shan'arag'in'izdag'i keypiyat qaysi birine ko'birek`

a) ko'birek anama baylanisli

b) ko'birek atama baylanisli

v) ekewinede baylanisli.

6. Ata-anan'izdin' qaysi biri siz ushin ko'birek jan (qayg'iradi) ku'ydiredi?

7. Men ata-anamdi jaqsi ko'remen?

A) Awa

B) Yaq.

8. Menin' ata-anam ha'mme waqit mag'an erkinlik bermeydi?

A) Awa

B) Yaq.

2.4. KISHI MEKTEP JASI SHAXSTI ANIQLAWSHI

E.Kettel testti (balalar varianti)

1. Shaxs – degende biz biologiyaliq ha'm sotsialliq jaqtan jetilisen, o'zinin' aldina belgili bir maqset ha'm waziypalardi qoya alatug'in ha'm usi maqset ha'm waziypalardi atqariw ushin aktiv ha'reket etetug'in adamlardi aytamiz. Shaxsti u'yreniwde ha'r qiyli arnawli metodikalardan paydalaniw menen birge shaxstin' qizig'iwshiliqlarina, mu'ta'jligine, onin' do'geregindagi adamlar menen qatnas psixologiyasina qaray ha'm basqada tiyisli sorawnamalardi da ken' qollaniladi.

Sorawnamalar ja'rdeminde izertlew o'tkeriwler eksperimental psixodiagnostikaliq tekseriw ornin baspaydi, olardi toliqtiradi ha'm teren'lestiriwi mu'mkin. Balalardi tekserinde sorawnamalardan paydalaniw o'z o'zgesheligine iye. Misali, «Bala g'a'rezsiz tu'rde sorawnamani toliqtiriwi mu'mkin emes, sebebi sorawdi naduris tu'sinip, naduris juwap beriwi mu'mkin». Izertlewshi balani soraw menen tanistiradi, onin' mag'anasin tu'sindiredi, keyin juwabin arnawli qag'azg'a belgilep beredi.

2. Shaxs diagnostikasinda Kettell sorawnamasinin' balalar variantin paydalaniw. Balanin' shaxs bolip rawajlaniwin bahalawda shet el izertlewlerinde sorawnamalar (16PF, HSPQ, CPA ha'm t.b.) ken' qollanadi. R.Kettell basshilig'inda amerikalik psixologlar topari ta'repinen o'tkerilgen shaxsti programmali tekseriw din' basqishlarinin' biri, shaxs sorawnamalarin jaratiw esaplang'an. Biraq, bizin' jag'daylarimizda shet el metodikalarinan paydalaniw, olardi qatan' iykemlestiriw ha'm jaqsilap puxtaliq penen tekseriw di talap etedi. Bul talaplar P.Cattell (1963) jili – shaxs sorawnamasinin' balalar varianti – CPQ di sho'lkemlestiriwde esapqa alinadi. P.Cattell balalar sorawnamasi – CPQ 8-12 jastag'i balalardi tekseriwge tiykarlang'an bolip, faktorli analitikaliq izertlew joli menen ajiratilg'an 14 shkaladan ibarat. Sorawnamanin' eki forma (A ha'm B) bolip, olardin' ha'r qaysisi – 140 sorawdi o'z ishine aladi. Olar o'z-ara tek

esaplanip, o'z aldina ha'm birgelikte qollaniliwi mu'mkin. Test sorawlarina o'zgerisler kirgizilgennen son' 81-12 jasli 440 oqiwshida sinap ko'riledi.

Avtor 280 sorawdan 150 in tan'lap alg'an sorawnamanin' iykemlestirilgen 12 faktor boyinsha standartlastirilg'an tu'rde tuo oqiwshida 8-12 jasli oqiwshilarda o'tkeriledi. Misali: unamsiz ha'm unamli qatarlar belgileri boyinsha shaxs o'zgesheliginin' faktorlarin aniqlaymiz:

Faktor «-A+».

Unamsiz belgileri	Unamli belgileri
Adamlarg'a aralaspaytug'in, jalg'iz, biypa'rwa	Ashiq kewilli, miyzamkesh, keshirimli, miyirman
«+ <u>V</u> ». Aqiliy funktsiyalardin' az da'rejede qa'lipleskenligi. Sananin' ko'rgizbeli formalari u'stemligi, bilimler ko'lemi.	Aqiliy funktsiyalardin' joqari da'rejede qa'lipleskenligi. Sananin' abstrakt formalari jeterli rawajlang'anlig'i, bilimler ko'lemi ko'p.
«- <u>S</u> +». O'zine isenbeytug'in, tez o'kpeleytug'in, turaqsiz.	O'zine isenetug'in, juwas, turaqli
«- <u>D</u> +». Asiqpaytug'in, ayirminez, biyparwa.	(Sabirsiz) shaqqan sirtqi ta'sirlerge tez juwap qaytariwshi, tez ta'sirletetug'in.
«- <u>E</u> +». Siyiniwshi, bag'iniwshi, ko'n'ilshen'.	Boysinbaytug'in, serli g'ayratli.
«- <u>F</u> +». Aqilli, so'z alg'ish, itibarli, qatan'.	Ta'wekelshi, biyparwa, batir, quwanishli.
«- <u>G</u> +». Hu'jdansiz, juwapkersizlik.	Hu'jdanli, miynetkesh, juwapkerli.
«- <u>N</u> +». Tartinshaq, uyalshaq, baqiristan qorqi.	Batir, erli, dana, qoriqqas
«- <u>T</u> +». Haqiyqatshil, a'meliy, o'zine isenetug'in.	Sezgir, kishiheyil, basqalarg'a boysinbaytug'in.

«-Q+». Tinish, azarsiz ha'r na'rsege isenim menen qaraytug'in.	Uayimshil, ta'shiwishli, mehriban.
«-Q ₃ +». O'zin qadag'alay almaytug'in, sotsial belgilerinin' normativlerin jaman tu'siniwi.	O'zin tuta aliwi, sotsial belgilengen normativlerdi jaqsi biliw, tu'siniw.
«-Q ₄ +». Na'ila'j, juwas, ayirminez.	Qatan', ashiwi tez, maqsetke erise almag'anda tez keypi tu'sedi.

Ha'r bir shaxs faktori belgili o'zgerislerinin' toplami sipatinda qaraladi. Bul, sorawnama 140 sorawdi o'z ishine alatug'in bolsa, ol sorawnamada minimal belgi -1, maksimal belgi -10 ha'm ortasha belgi -5,5 ball menen o'lshenedi. Bul toplanmin' belgileri boyinsha qarama-qarsiliq penen xarakterlenedi. Bul qarama-qarsi mazmung'a sa'ykes tu'rde faktordi bildiriwshi ha'riptin' tuwrisina «-» yamasa «+» belgisi qoyiladi.

Kettell testin' sorawnamalari

I-variant

1.	Siz u'y waziypa'izdi	a) Tez orinlap qoyasiz. b) Uzaq waqit orinlaysiz.
2.	eger sizge ha'zil qilsa	a) Aziraq ashiwin'iz keledi. b) Ku'lesizbe.
3.	Siz derlik barliq na'rseni	a) qalay orinlaw kerek bolsa, sonday qila alaman dep oylaysiz. b) Siz bazi bir tapsirma-lardi orinlay almawin'iz mu'mkin.
4.	Siz ko'binese	a) Qa'te qilasiz. b) Hesh waqit qa'te qilmaysiz.
5.	Sizin' dostlarin'iz	a) Ko'p, b) Onshama ko'p emes.
6.	Basqa balalar, qizlar sizge qarag'anda jumisti	a) Ko'birek orinlay aladi. b) Siz de bul islerdi orinlay alasiz.
7.	Siz ha'mme waqit adamlardin' atlarin	a) Jaqsi eslep qalasiz.

		b) Bazida olardin' atlarin esten shig'arip qoyasiz.
8.	Siz oqiysiz	a) Ko'p. b) Ko'pshilik balalarg'a qarag'anda az oqiysiz.
9.	Siz orinlmaqshi bolg'an jumisqa, oqitiwshi basqa balalardi tan'lasa	a) Siz qapa bolasiz. b) Olardi este shig'arip jiberesiz.
10.	Siz usinis etken ideyalar, oylap tapqan na'rselerin'iz	a) en' jaqsi ha'm duris dep esaplaysiz. b) Siz og'an isenbeysiz.
11.	(Jiynaw) so'zinin' mazmunina qarama-qarsi qaysi so'z boladi	a) Tarqatiw. b) Toplaw. s) Abaylaw.
12.	Siz a'dette	a) Indemey turasiz, b) Ko'p so'yleysiz
13.	Eger anan'iz sizden qapa bolsa	a) Bul bazi bir onin' qa'tesi esaplanadi, b) Siz bir na'rseden bolsa da, qa'te qildim dep oylaysiz.
14.	Sizge kitapxanada kitaplar menen islew	a) Ko'birek jag'adi, b) Uzaqqa ju'ziw, kapitan boliw jag'adi.
15.	To'mendegi ha'riplerden qaysi birewi basqa ekewinen pariqliqladi	a) S. b) T. s) U.
16.	Siz keshte uzaq waqit	a) Tinish otira alasiz, b) Tipirshilay baslaysiz.
17.	Eger balalar, qizlar siz jaqsi biletug'in waqiya haqqinda so'ylesip baslasa	a) Siz de bir na'rzeni aytip beresiz. b) Olardin' tamamlawin ku'tesiz
18.	Siz kosmonavt boliwin'iz mu'mkin be?	a) Awa. b) Yaq, bul og'ada qiyin is dep oylayman.
19.	Sanlar qatari berilgen 2,4,8 Bul qatarda keyingi san neshe?	a) 10. b) 16. s) 12.
20.	Anan'izdin' aytiwinsha	a) Siz ta'sirshen' shaqqansiz. b) Juwas, indemessiz.

21.	Balalardin' gu'rrin'lerin`	a) Berilip esitesiz. b) O'zin'iz aytip beriwin'iz ko'birek jag'adi.
22.	Bos waqtin'izda	a) Kitap oqig'anin'iz jaqsi. b) Top oynag'anin'iz jaqsi.
23.	So'zler topari berilgen` (suwiq), (issi), (ig'al), (jilli). Bir so'z mazmunina basqalarina sa'ykes tu'speydi. Bul qaysi so'z?	a) Ig'al. b) Suwiq. v) Jilli.
24.	Siz barliq waqitta	a) Abayli bolip ha'reketler qilasiz. b) Ju'girip atirg'anin'izda su'rnigip ketesiz.
25.	Sizdi jazalawi mu'mkin dep	a) Qayg'irasiz. b) Buni siz hesh waqit oylamag'ansiz.
26.	U'lkeygenin'izde	a) U'y quriw ko'birek jag'adi. b) Ushiwshi boliw (ushiw styuardessa boliw).
27.	Kolya ha'zir Natasha neshe jasta bolsa, sonsha jas bolg'aninda Anya odan u'lken edi. Kim ha'mmeden kishi	a) Kolya. b) Natasha. s) Anya.
28.	Ko'binese oqitiwshi sabaqta sizge	a) eskertiw beredi. b) Siz o'zin'izdi jaqsi tuta bilesiz dep esaplaydi.
29.	Doslarin'iz ne tuwrisinda bolsa da tartisip atirg'an waqtinda siz olar`	a) Aralassiz. b) Indemey turasiz.
30.	Basqalar klassta so'ylesip ku'lip otirsada	a) Siz sabaq tayarlay beriwin'iz mu'mkin. b) Siz sabaq tayarlag'anin'izda tunishliq bolwi kerek.
31.	Televizordan (Jan'aliqlardi)	a) Ko'resiz. b) Jan'aliqlar baslang'anda oynawg'a ketesiz.
32.	Sizdi u'lkenler	a) O'kpeletedi. b) Olar sizdi jaqsi tu'sinedi.

33.	Transport ko'p o'tip atirg'an ko'sheden	a) An'sat o'tip ketesiz. b) Siz aziraq albiraysiz.
34.	Sizde ko'binese	a) U'lken kewilsizlikler bolip turadi. b) Kishi arziyas kewilsizlikler bolip turadi.
35.	Eger siz sorawdi bilsen'iz	a) Qolin'izdi ko'teresiz. b) Qolin'izdi ko'termey sizdi shaqiriwin ku'te turasiz.
36.	Eger klassqa jan'a oqiwshi kelse basqa balalar siyaqli siz de ol menen	a) Tez tanisip alasiz. b) Sizge ko'birek waqit kerek.
37.	Qanday boliwdi a'rman etesiz?	a) Transporttin' (avtobus, trol-leybus, taksi)din' aydawshisi boliwdi a'rman etemen. b) Vrach boliwdi a'rman etemen.
38.	Ne bolsa da a'melge aspasa siz	a) Qapa bolasiz. b) Shende-shen qapa bolasiz.
39.	Balalardan kim bolsa da qadag'alaw jumisinde ja'rdemlesiwini o'tinish etse	a) O'zin' shesh deysiz. b) Oqitiwshi ko'rmese, sezbesse ja'rdem beresiz.
40.	U'lkenler sizin' aldinizda	a) O'zlerinshe so'ylesedi. b) Olar az bolsa da sizdi tin'laydi.
41.	Qayg'ili na'rselerdi esitip atirg'aninizda	a) Ko'zlerin'izden jas shig'ip ketedi. b) Bunday bolmaydi.
42.	Ko'binese menin' jobalastirilg'an na'rselerim orinlanbadi	a) Awa. b) Ayirim waqitlari.
43.	Anan'iz u'yge shaqirg'anda`	a) Aziraq oynaysiz. b) Tezirek u'yge kiresiz.
44.	Klassta erkin turip neni bolsa da	a) Aytip bere alasiz. b) Tartinasiz, uyalasiz.
45.	Kishi balalar menen qaliw sizge unaydima	a) Unaydi. b) Unamaydi.
46.	Siz arasinda o'zin'izdi jalg'iz sezip qapa bolasiz ba?	a) Awa. b) Yaq.
47.	U'y waziypalarin	a) Ha'r qiyli waqitta orinlaysiz.

		b) Ha'r ku'ni bir waqitta orinlaysiz.
48.	Siz jasaysiz	a) Jaqsi. b) Onshama jaqsi jasamaysiz.
49.	Tamasha qiliwg'a barg'in'iz keledi	a) Qaladan sirtqa go'zzal ta'biyatti. b) Zamanago'y mashinalar jan'a tovarlar ko'rgizbesine.
50.	eger sizge baqirsa, eskertiw berse	a) Tinish turip jaqsi kewlin'izdi buzdaysiz. b) Qatti qapa bolasiz.
51.	Ko'birek jag'adi	a) Konditer fabrikasinda islew. b) Oqitiwshi boliw.
52.	Klassta balalar shawqim qilsa siz	a) Indemey otirasiz. b) Olar menen birge shawqimlasasiz.
53.	eger sizdi avtobustan iyterip jiberse	a) Hesh na'rse bolmadi dep esaplaysiz. b) Bug'an ashiwin'iz keledi.
54.	Siz islemew kerek bolg'an na'rzeni orinladin'iz	a) Awa. b) Yaq.
55.	Qanday doslardi unatasiz	a) Shox, erke, juwirip ju'riwshi. b) Serezniy (doslardi).
56.	Neni bolsa da baslag'ang'a shekem indemey otiriwdan	a) Ashiwin'iiz keledi. b) Ko'p ku'tkenin'izde hesh qanday o'zgeris bolmaydi.
57.	Barg'in'iz keledi	a) Mektepke. b) Avtomobilde aylanip ju'riw (sayir etiw)di.
58.	Arasinda siz ha'mmege qapa bolasiz	a) Awa. b) Yaq.
59.	Qanday oqitiwshi sizge ko'birek unaydi	a) Jumsaq kewilshen'. b) Qatan' (strogiy).
60.	U'yde sizge berilgen barliq awqatti jeysiz	a) Awa. b) Yaq, sizge jaqpaytug'in awqatti bergenine naraziliq bildiresiz.

1.	Mag'an jaqsi mu'na'sibette boladi	a) Ha'mme. b) Ayirim adamlar.
2.	Men erte azanda turg'animda	a) Men basta uyqimdi ashalmay ha'lsiz bolip turaman. b) Sol waqitta menin' oynag'im keledi.
3.	O'z jumisin'izdi basqalarg'a qarag'anda	a) erte orinlaysiz. b) Keshigip orinlaysiz.
4.	Siz ayirim waqtlari o'zin'izge isenesizbe?	a) Awa. b) Yaq.
5.	Ayirim waqtlari mekteptegi doslarin'izdi ko'rgende	a) Quwanasiz. b) Arasinda, hesh kimdi ko'rgin'iz kelmeydi.
6.	Mamamnin' aytiwi boyinsha men`	a) A`sten ha'reket etemen. b) Tez ha'reket etemen.
7.	Siz usig'an na'rseler basqa balalarg'a	a) Unaydi. b) Ayirim waqtlari unamaydi.
8.	Mektepte men ha'mme na'rseni orinlayman	a) Qanday talap qilinsa sonday qilinsa sonday qilib orinlayman. b) Klaslaslarima qarag'anda men aniq orinlay almayman.
9.	Siz jasaysiz	a) Jaqsi. b) Onshama jaqsi jamaysiz.
10.	Siz ha'mme waqitta barliq na'rseni jaqsi orinlaysiz	a) Awa. b) Yaq, ayirim waqtlari kewildegidey bolmaydi.
11.	(Muz), (Puw), (Qar) so'zleri ko'birek qaysi so'zleri menen uliwmalikka iye.	a) (Suw). b) (Boran). v) (Qis).
12.	Siz sabaq waqtinda	a) Tinish otirasiz. b) Ko'birek qiymildag'andi jaqtirasiz.
13.	Siz anan'izg'a naraziliq bildiresiz be?	a) Awa. b) Yaq, qorqaman.
14.	Mag'an ko'birek aylanip ju'riw unaydi.	a) Tog'ayda, parkte. b) Biyik tawlarda.

15.	(Ju'riw) so'zi (juwiriw) so'zine qanday qatnasta bolsa, a'ste so'zi to'mendegi so'zlerden beriwine sonday qatnasta boladi.	a) A'sten. b) Tez.
16.	O'zin'izdi ha'mme waqit	a) Kishi peyil dep esaplaysiz. b) A'depsizlik etesiz.
17.	Siz benen kelisimge keliw	a) Qiyin. b) An'sat.
18.	Balalardan qaysisi menen bolsa da na'rselerin'izdi	a) Qa'lem ruchkan'izdi almastirg'ansiz ba. b) Hesh qashan onday qilmag'ansiz.
19.	Sanlar qatari berilgen u,t,e bul qatardan keyingi san neshe?	a) 1. b) 9.
20.	Bazida	a) Siz tin'lamaytug'in bala bolg'in'iz keledi. b) Bunday qa'lewshilik sizde hesh waqit bolmag'an.
21.	Anan'iz ha'mme na'rseni sizge qarag'anda	a) Jaqsi orinlaydi. b) Ko'binese sizin' usinisin'iz itibarg'a alinadi.
22.	eger sizge haywan boliwg'a tuwri kelse	a) At bolar edin'iz. b) Arislan bolar edin'iz.
23.	So'zler topari berilgen` (Bazilari), (Ha'mmege), (Ko'pshilik), (Hesh kimdi) bir so'z basqalarina duris kelmeydi. Bul qaysi so'z?	a) Ko'binese. b) Hesh kim. v) Ha'mme.
24.	Sizge jaqsi jan'aliq aytqanda`	a) Aziraq quwanasiz. b) Qatti quwanasiz.
25.	eger sizge kim jaqsi qatnasta bolmasa`	a) Siz oni keshiresiz. b) Sizde tap sonday qatnasta bolasiz.
26.	Basseyinde sizge ko'birek ne unaydi?	a) Ju'ziw. b) Joqaridan sekiriw.
27.	Gu'lnaza Diliazadan kishi Dilafruz Gu'lnazadan kishim. Kim en' u'lken?	a) Gu'lnaza. b) Diliaza.

		s) Dilafruz.
28.	Ayirim waqitlari mug'allim menin' diqqatli emesligimdi da'pterimde qa'te jazilg'anlig'in aytadi	a) Awa. b) Yaq.
29.	Tartisiwlarda (spor)`	a) Ne bolg'anda da o'zin'iz qa'legen na'rzeni da'lillewge ha'reket etesiz. b) Tinishliq penen qoyiwin'iz mu'mkin.
30.	Siz ushin qiziqli esitiw	a) Uris haqqinda tariyxti. b) Haywanlar o'miri haqqinda.
31.	Siz ba'rqulla klasin'izg'a kelgen jan'a oqiwsig'a ja'rdem beresiz	a) Awa. b) Yaq, a'dette buni basqalar qiladi.
32.	Basin'izdan keshirgen jaman waqiyalar haqqinda	a) Uzaq waqit eslep ju'resiz. b) Olardi tez umitasiz.
33.	Oyinda u'lken ha'reket penen ko'rsetip berer edim	a) Letchik rolin. b) Ataqli jaziwshi rolin.
34.	Anan'iz sizge baqirg'anda	a) Qapa bolasiz. b) Keypiyatin'iz buzilmaydi.
35.	Siz ha'mme waqitta sumkan'izdi tayarlap qoyasiz	a) Keshte. b) Azanda.
36.	Oqitiwshi.	a) Meni ko'p maqtaydi. b) Onsha ko'p maqtamaydi.
37.	O'rmekshini qolin'iz benen uslay alasiz ba?	a) Awa. b) Yaq.
38.	Men qapa bolaman	a) Tez-tezden. b) Shende-shen.
39.	Ata-anan'iz uyqilay waqti boldi degende	a) Tezirek uyqlawg'a ketemen. b) Ja'ne aziraq o'z jumisimdi isleymen.
40.	Biytanis adam menen so'ylesiwge tuwri kelgende	a) Uyalasiz. b) Hesh tartinbaysiz.
41.	Siz a'rman etesiz.	a) Xudojnik su'wretshi boliwdi. b) An'shi (parixmaxershi) boliwdi.
42.	Islegen jumislarin'izdin' barlig'i kewildegidey shig'adima.	a) Awa. b) Yaq kewildegidey bolmaydi.
43.	eger ma'sele ta'rtibin tu'sinbesen'iz	a) Dostin'izdan soraysiz ba. b) Mug'allimnen soraysiz ba.

44.	Bolip o'tken ku'lkili waqiyalardi ha'mme ku'letug'in etip aytip bere alasiz ba	a) Awa. b) Yaq an'sat emes dep oylayman.
45.	Sabaq tamam bolg'annan keyin.	a) Oqitiwshinin' aldinda qalg'im keledi. b) Tezirek koridorg'a shig'ip oynag'im keledi.
46.	Bazi da hesh na'rse qilmay otirg'anin'izda o'zin'izdi jaman sezesiz be	a) Awa. b) Yaq.
47.	Mektepten qayitqanimda`	a) Aziraq oynayman. b) Tez u'yge qaytaman.
48.	Ha'mme waqitta ata-anan'iz so'zlerin'izdi	a) Tin'laydi. b) Qoli tiymeydi.
49.	Men u'yden shig'a almag'animda	a) Qapa bolaman. b) Ol mag'an ta'sir qilmaydi.
50.	Siz qiynalasiz ba?	a) Kem qiynalaman. b) Ko'p qiynalaman.
51.	Bos waqitlarin'izda	a) Kinog'a barg'in'iz keledi. b) U'ydin' aldina terek gu'ller ekkin'iz keledi.
52.	Anama aytip beriwdi qa'leymen	a) Mektep waqiyalari haqqinda. b) Eskursiya haqqinda.
53.	Doslarin'iz na'rselerin'izdi sorawsiz alsa	a) Hesh na'rse bolmadi dep esaplaysizba. b) Siz olardan qapa bolasiz.
54.	Ku'tilmegen qatti dawistan	a) Qorqip ketesiz. b) Siz a'tirapqa na'zer taslaysiz.
55.	(Balalar qizlar menen) mag'an ko'birek unaydi	a) Balalar menen qizlar bir-birimizge bir na'rzeni aytip beriw. b) Ko'birek olar menen oynaw.
56.	Men qatti albirag'animda	a) Men dawisimdi ko'termelep so'yleymen. b) A'sten so'yleymen.
57.	Sizge jag'adi	a) Sabaqqa bariwin'iz. b) Televizordan futbol boyinsha ushirasiwdi ko'riw.
58.	Radio esitip atirg'animda ha'm televizor	a) Diqqatimdi bo'ledi.

	ko'rgenimde basqa so'zler	b) Men olardi sezbeymen.
59.	Mektepte sizge	a) Qiyin boladi. b) An'sat.
60.	Eger u'yde neden bolsa da ashiwin'iz kelse	a) A'ste komnatadan shig'ip ketesiz. b) Komnatadan shig'ip atirip esikti qatti jabasiz.

J U W M A Q L A W

Biz o`tkergen teoriyalik ha`m a`meliy izertelewlerden to`mendegi juwmaqqa keldik:

O`zinin` g`a`rezsiz rawajlaniw jolinan baratirg`an O`zbekstan Respublikasinda ha`r bir puxaranin` ruwhiyati, shaxsiy rawajlaniwi ha`m kamalati shaxs ha`m ja`miyet ma`npa`a`tlerinin` uyg`inlig`i ha`r qashang`idan da a`hmiyetli qa`driyat sipatinda qaralmaqta. Barkamal a`wlad ta`rbiyasi ha`m onin` teren` bilim aliw ma`seleleri ma`mleket siyasati atag`i da`rejesinde sheshilip atirg`anlig`i – bul pikirdin` ayqin misali esaplanadi.

«Bu`gingi ku`nde bizin` islep atirg`an barliq islerimiz perzentlerimizdin` baxit ha`m saadati, olardin` keleshegi ushin a`melge asirilmaqta. Biraq baxit ha`m saadat tek g`ana bayliq, mal-mu`lik penen belgilenbeydi. A`depli bilimdan ha`m aqilli, miynet su`ygish, iymanni perzent tek g`ana ata-ananin`, ba`lki pu`tkil ja`miyettin` en` u`lken baylig`i esaplanadi»- degen edi Prezidentimiz o`zinin` «Yuksak ma`naviyat- yengilmas kuch» shig`armasinda.

«Kadrlar tayarlawdin` Milliy da`stu`ri» inde belgilep berilgenindey, ha`r ta`repleme rawajlang`an barkamal a`wladti ta`rbiyalawda mekteplerde berilip atirg`an ta`lim - ta`rbiyanin` roli sheksiz. Sonin` menen birge keleshegimiz bolg`an jas a`wlad ta`rbiyasi ha`m ta`liminde psixologlarimizdin` aktiv qatnasinin` ta`n alinip atirg`anlig`i ta`lim sistemasindag`i u`lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadi. Biraq bunnan ruwxliylik tarawinda hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shig`ariwg`a bolmaydi. Bu`gingi ku`nde erkin puxara ruwxiyatin, azat shaxsti qa`liplestiriw ma`selesi aldimizda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda , -deydi Prezidentimiz-o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarina su`yenetug`in, a`tirapta ju`z berip atirg`an waqiya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`in, shaxsiy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xaliq ma`npa`a`tleri menen uyg`in ko`retug`in erkin ta`repten barkamal insanlardi ta`rbiyalawimiz kerek.

Sonday-aq ol o`zining «Yuksak ma`naviyat-yengilmas kuch» miynetinde: «Biz milliy ruwxiyatimizdi ha`r ta`repleme rawajlandiriw ma`selesin o`z aldimizg`a maqset etip qoyar ekenbiz, bu`gingi ku`nde ruwxiyatimizdi qa`liplestiretug`in ha`m og`an ta`sirin tiygizetug`in barliq faktor ha`m kriteriyalardi teren` analiz etip, olardin` bunda qanday orin tutiwin jaqsi an`lap aliwimiz maqsetke muwapiq boladi.

A`lbette ha`r qaysi xaliq yaki millettin` ruwxiyatini onin` tariyxi, milliy qa`driyatlaridan ajratqan halda ko`z aldimizg`a keltirip bolmaydi. Bunda, ta`biyiy, ruwxiy miyras, milliy bayliqlar, eski tariyxiy estelikler en` tiykarg`i faktorlardan biri retinde xizmet etedi». Xalqimiz siyasiy g`a`rezsizlik ha`m azatliqti qolg`a kirgizgennen keyin o`z ta`g`dirinin` haqiqiy iyesi, o`z tariyxinin` do`retiwshisi o`zine ta`n milliy ma`deniyatinin` iyesine aylandi.

G`a`rezsiz O`zbekstan xaliqlarining bay ma`deniyatin, biybaha milliy filosofiyaliq ha`m ruwxiy miyrasi, tariyximizdin` tikleniwi ushin za`ru`r bolg`an barliq imkaniyatlarin jaratip bermekte. Xalqimizdin` milliy sanasi, milliy maqtanishi, ruwxiy du`nyasi ku`nnen-ku`nge bayip barmaqta. Bul bolsa g`a`rezsiz ma`mleketimizdin` ruwxiy tiykarin ja`nede bekkemlewge imkaniyat jaratip bermekte.

Biraq bunnan ruwxiyliq tarawinda hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shig`ariwg`a bolmaydi. Bu`gingi ku`nde erkin puqara ruwxiyatini, azat shaxsti qa`liplestiriw ma`selesi aldimizda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. «Basqasha etip aytqanda, -deydi Prezidentimiz-o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarina su`yenetug`in, a`tirapta ju`z berip atirg`an waqiya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`in, shaxsiy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xaliq ma`npa`a`tleri menen uyg`in ko`retug`in erkin ta`repten barkamal insanlardi ta`rbiyalawimiz kerek.

Ta`lim protsessinde kishi mektep jasi da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetlerdin` qa`liplestiwine ta`sir etiwshi obiektiv ha`m subiektiv faktorlardi u`yreniwdi izertlew jumisimizdin` maqseti etip aldiq.

Izertlew jumisinda kishi mektep da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetlerdi korrektsiya etiw jollari u`yrenildi, oqiwshilarda agressivliktin` ju`zege keliwine ta`sir etiwshi faktorlar aniqlandi, yag`niy ata-analardin` unamli qarim-qatnasi is-ha`reketleri, balani jaqsi ko`riw ko`rinisinin` seziliwi, ata-analari ta`repien balanin` kemsitilmewi na`tiyjesinde o`spirimlik da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetler qa`liplesedi eken.

Sunday-aq, kishi mektep da`wirinde shaxslar-arasindag`i mu`na`sebetlerdin` unamli tu`rde qa`liplesiw o`z-o`zin bahalaw ha`m shaxslarara mu`na`sibetlerge, sotsial faktorlarg`a da baylanisli boliwi mu`mkin. Izertlew jumisinin` temasi boyinsha psixologiyaliq ha`m pedagogikaliq a`debiyatlar di analiz qilindi, o`spirimlik da`wirinde agressivlik jag`daylarin ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sirtqi faktorlar u`yrenildi, izertlew na`tiyjelerin mug`dar sipat jag`inan analiz qilindi, psixologiyaliq-pedagogikaliq juwmaq ha`m usinislari islep shig`ildi.

Izertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`liwmatlar di ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollaniw, ta`lim protsessinde talaba bilimin ha`m oqitiwshi ortasindag`i tu`rli kelispewshiliklerdin` aldin aliwg`a imkaniyat jaratiwdan ibarat.

Izertlew na`tiyjeleri ha`m usinislardi oqitiwshilar, psixologlar, ata-analar o`z xizmetlerinde a`melge asiriw, mektep psixologlari agressiv oqiwshilar psixokorrektshiyasinda ha`m psixoprofilaktikasinda paydalaniw, ata-analardin` agressiv balalari menen shug`illaniwlarında juwapkershilikti arttiriw, pedagogikaliq psixologiya, jas ayirmashiliq psixologiyasi, Xulqi buzilg`an balalar psixologiyasi, psixokorrektshiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyinsha oqiw mashg`ulatlari ushin mag`liwmatlar aliw imkaniyatina iye boladi dep oylaymiz.

Uliwmalastirip aytatug`in bolsaq kishi mektep da`wirinde shaxslar-arasindag`i mu`na`sebetlerdin` duris qa`liplespewine to`mendegi faktorlarg`a baylanisli ekenligi aniqlandi:

1. Ata-analardin` u`zliksiz is-ha`reketleri, balag`a unamsiz ta`sir etedi, bulardi qaytaraman dep agressivliklerge u`yrenip qaladi; Bul degeni balanin` o`zin emotsional basqariw tipinde ko`riledi.

2. Balani jaqsi ko`rmew ko`rinishi, ballada qorg`awshinin` joqlig`i, qa`wip-qa`ter ha`m a`tiraptag`i du`n`yanin` dushpanlig`i siyaqli sezimlar payda boladi.

3. Uzaq mu`ddetli frustratsiyalar, bunda olardin` tiykarshisi bolip, ata-analari ha`m qandayda bir ortaliklar sebep boladi, ata-analar ta`repiyen balani kemsitiw, u`stinen ku`liw. Bul frustratsiyanin` ayriqsha bir ko`rinishi, bul bala shaxsin qa`liplestiriwde ju`da` za`ru`r esaplanadi, ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya protsessinde ayriqsha ko`rip shig`iw za`ru`r.

4. Arnawli islep shig`ilg`an shinig`iwlarda oqiwshilardin` shaxslar ara mu`na`sibetlerin rawajlandiriw mu`mkin.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. –Toshkent: O'zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'osida: xavfsizlikka tag'did, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –Toshkent: O'zbekiston, 1997.
3. Davletshin M.G., Dustmuxamedova Sh., Mavlonov M., To'ychieva S. «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya», o`quv metodik qo`llanma. –Toshkent, 2004, 8,2 b/t, 127 b.
4. Davletshin M.G., To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya. –Toshkent, 2002, 9,3 b/t, 149 b.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o`qituvchisi psixologiyasi. –Toshkent, 1998.
6. G'oziev E.G. Psixologiya. –Toshkent, 1994, 12 b/t, 219 b.
7. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya I-kitob. –Toshkent, 2002, 15 b/t, 235 b.
8. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya II-kitob. –Toshkent, 2002, 15 b/t, 187 b.
9. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. –Toshkent, 1991.
10. Vozrastnaya i pedagogikheskaya psixologiya. TDPU. Tekst lektsiy (rus). –Toshkent, 2001.
11. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya. TDPU. Tekst lektsiy (uzb). -Toshkent, 2001.
12. I.V.Dubrovina, E.E.Danilova, A.M. Prixojan. Psixologiya. -Moskva, 1999, p/l 24,36, 453-bet.
13. R.S.Nemov. Psixologiya. Kniga 1, Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS. -Moskva, 2000, 43 p/l, 651-bet.
14. R.S.Nemov. Psixologiya. Kniga 2. -Moskva: VLADOS, 2000, 38 p/l, 586-bet.
15. R.S.Nemov. Psixologiya. Kniga 3, -Moskva: VLADOS, 1999, 40 p/l, 613-bet.
16. M.I.Lisina. Obshenie, lichnost` i psixika rebenka. -Moskva: Voronej, 1997, 20,8 p/l, 375-bet.
17. L.I.Bojovich. Problemi formirovaniya lichnosti. -Moskva: Voronej, 1997, 19,8 p/l, 342 bet.
18. E.I.Rogov. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa. -Moskva, 1999, 24,00 p/l, 380 bet.

19. Psixologiya. Slovar`. Pod obshey redaktsiey A.V.Petrovskogo i M.G.Yaroshevskogo. -Moskva, 1990, 26,04 p/l, 476 bet.
20. T.M.Adizova, E.Z.Usmanova. Psixologicheskie trudnosti v obuchenii mladshix shkol`nikov. Metodicheskoe posobie. -Tashkent: O`qituvchi, 1995, 1,86 p/l, 28 bet.
21. T.M.Adizova. Psixologicheskie metod izucheniya lichnosti uchashixsya v protsesse obsheniya. Metodicheskaya posobiya. -Tashkent, 2000, b/t 4,4, 69 bet.
22. V.M.Karimova, F.A.Akramova. Psixologiya ma`ruzalar matni. - Tashkent, 2000, b/t 10,7, 168 bet.
23. N.G'.Kamilova. Muammoli o`smir Muammoli o`smir: tashhis, tadqiqot metodlari. -Tashkent, 2004, b/t 4,3, 62 bet.
24. G.G'.Gulamova. Tarbiyasi qiyin o`smirlar. - Toshkent: O`qituvchi, 2005, 7,8 b/t, 122 bet.
25. Z.T.Nishonova. psixik taraqqiyot diagnostikasi. -Tashkent, 2004, b/t 9,5, 134 bet.
26. M.A.Abdullajanova. Psixologiyadan metodik to`plam. –Farg’ona, 2005, 4,5 b/t, 60 bet.
27. Z.P.Klicheva, A.X.Xamidova. Jas ayirmashiliq ha`m pedagogikaliq psixologiya kursi boyinsha oqiwi qollanba (II bo`lim pedagogikaliq psixologiya). No`kis, 2003, 42 bet.
28. A.X.Xamidova, Z.P.Klicheva. Psixologiya ha`m pedagogika sxemalarda. No`kis, 2004, 96 bet.
29. Saparov Sh.B., Klicheva Z.P. «Psixodiagnostika» kursi boyinsha metodikaliq qollanba. –No`kis, 2001, 2 b/t, 30 bet.
30. Najimov G.N., Klicheva Z.P. «Psixokonsultatsiya» kursi boyinsha metodikaliq qollanba. No`kis, 1999, 3,75 b/t, 53 bet.
31. Klicheva Z.P., Sherimbetova Z.Sh., Saparov Sh.B. «Eksperimental psixologiya» kursi boyinsha metodikaliq qollanba. No`kis, 2005, 31 bet.
32. [www. flogiston.ru](http://www.flogiston.ru)
33. www. psixolog.ru
34. www.ziyonet.uz